

ГОРДАНА ЈЕРЕМИЋ, АЛЕКСАНДРА ГОЈГИЋ

РИМСКЕ ТЕРМЕ У ЧАЧКУ

ЧАЧАК, 2012.

Гордана Јеремић, Александра Гојгић

РИМСКЕ
ТЕРМЕ
У ЧАЧКУ

Чачак 2012.

ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈУ ЧАЧКА

3

Главни и одговорни уредник

Делфина Рајић

Уређивачки одбор

Делфина Рајић, Радивоје Бојовић,
Марина Котарац

Рецензенти

др Ивана Поповић
др Милоје Васић

Лектор и коректор

Слободан Николић

Превод

Ана Боловић

Цртежи и геодетска подлога

Александра Филиповић, Александра Суботић,
Александар Капуран, Милена Пузић, Радојица Борисављевић

Фотографије

Марко Бојовић, Миленко Савовић,
фото-документација Народног музеја у Чачку

Конзервација

Слободан Богојевић

Ликовно-графичко обликовање

Миленко Савовић

Издавач

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК
Чачак, Цара Душана 1
www.cacakmuzej.org.rs

Штампа

АРТЕРА доо

Тираж

500

Садржај

I	Увод	7
II	Архитектура купатила у Чачку	11
III	Функционална анализа и схема кретања	19
IV	Однос купатила у Чачку према осталим римским балнеумима на територији Србије	22
V	Купање у римском свету	28
VI	Покретни налази:	
	1. Оловна цев	38
	2. Опеке	39
	3. Инсталације за зидно грејање	40
	4. Остаци фреско-сликарства	44
	5. Прозорско стакло	47
	6. Камени споменици	49
	7. Керамичке посуде:	
	7.1. Зделе	51
	7.2. Лонци	56
	7.3. Тањери	61
	7.4. Крчаг	62
	7.5. Поклопци	63
	7.6. Пехари	64
	7.7. Фрагменти посуда	68
	7.8. Коментар керамичких посуда	70
	8. Посуде од стакла:	
	8.1. Тоалетне боце	72
	8.2. Зделе	73
	8.3. Пехари	74
	8.4. Фрагменти посуда	77
	9. Накит од стакла	79
	10. Предмети од метала	81
	11. Налази новца	83
VII	Закључна разматрања	92
VIII	Литература	100
IX	Списак илустрација	108
X	Додатак 1 - Римски натписи о купатилима на тлу Србије	110
XI	Додатак 2 - Речник појмова	112
XII	Summary	118
XIII	List of illustrations	125

ПРЕДГОВОР

Монографија „Римске терме у Чачку“, аутора Гордане Јеремић и Александре Гојгић, настала је као резултат вишегодишњег рада и сарадње Народног музеја у Чачку и Археолошког института у Београду на систематском проучавању античке прошлости Чачка и околине. Рад на публикацији реализован је у оквирима редовног програма за археологију Народног музеја у Чачку и пројекта Министарства просвете и науке Републике Србије „Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилној, војној и резиденцијалној карактера у римским провинцијама на тлу Србије“ (евиденциони број 177007).

Публикација је намењена првенствено стручној и научној јавности која се бави питањима касноантичке римске провинцијске археологије, али и широј читалачкој публици заинтересованој за прошлост чачанског краја.

Аутори посебну захвалност дугују рецензентима монографије, научним саветницима др Ивани Поповић и др Милоју Васићу, на корисним саветима и сугестијама. Посебну захвалност дугујемо др Александри Филиповић и Браниславу Цакићу на корисним саветима и плодним дискусијама везаним за архитектуру ове грађевине. Захвалност дугујемо госпођи Делфини Рајић, директору Народног музеја у Чачку, која је подржала идеју штампања ове монографије.

Књига је посвећена успомени на истраживаче терми, нашим драгим колегицима Милени Икодиновић и Обренији Вукадин.

Чачак - Београд, Аутори

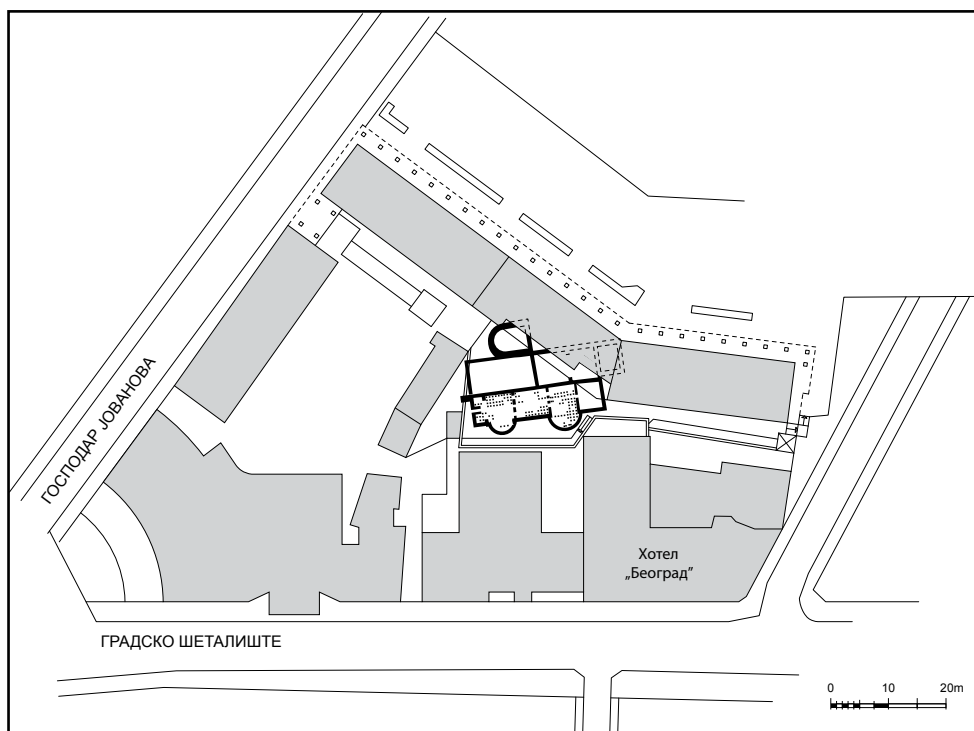
I Увод

Приликом ископавања темеља стамбено-пословне зграде у центру Чачка, у делу између Господар-Јованове улице и Градског шеталишта, иза хотела „Београд“, у непосредној близини Дома културе и на око 200 m југо-југозападно од Народног музеја Чачак, откривени су остаци грађевине из римског доба, чији је назив остао одомаћен у стручним круговима и туристичкој мапи као *Римске њерме* (сл. 1).

Сл. 1 - Чачак, центар града са положајем налазишта *Римске њерме*

Изградњом стамбеног блока (такозвана *Лучна зграда*) уништена је једна просторија у североисточном делу овог објекта (сл. 2). Након археолошких радова 1970. године (сл. 3, 4), којима су руководиле Милена Икодиновић и Обренија Вукадин, сараднице Народног музеја у Чачку и Завода за заштиту споменика културе из Краљева, објекат је конзервиран 1970-1972. године, у организацији Завода за заштиту споменика културе из Краљева, а према пројекту Радослава Прокића. Римске терме у Чачку проглашене су за споменик културе (*Службени листник*, број 126 од 14.4.1970. године) и налазе се под старањем Народног музеја у Чачку (сл. 5, 6).

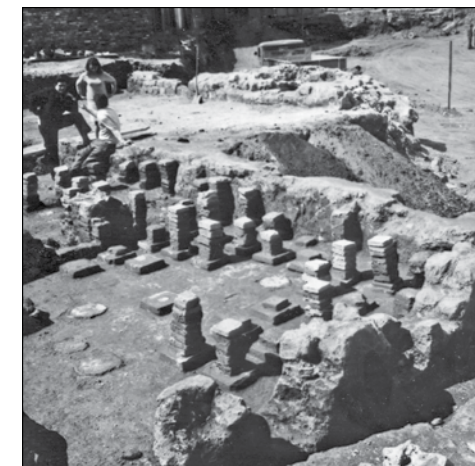
Сл. 2 - Римске терме у Чачку, ситуациони план

Приликом археолошких истраживања грађевине утврђено је неколико археолошких слојева, трагова живота и сахрањивања из различитих периода:

- рецентни стамбени објекти до прве половине - средине XX века, порушени приликом подизања *Лучне зграде*;
- слој насељавања у касном средњем веку и у турско доба;
- средњовековни насеобински слој (од краја XII века);
- средњовековна некропола (XII век) (Радичевић 2001: 23-40);
- римске терме - касноантичко купатило са две фазе градње (крај III? и IV век).

Сл. 3 - Поглед на археолошки ископ са југозапада

Сл. 4 - Поглед на археолошки ископ са југа

Нажалост, савремени град, подигнут над бројним остацима прошлости из различитих епоха, не дозвољава јасно сагледавање античких остатака на овом простору. Терен је због радова на инфраструктури и подизања низа јавних и приватних грађевина крајем XIX века често био насипан и прекопан. И Западна Морава је мењала свој ток, тада је текла ближе граду. Плато на коме је формирано античко насеље на десној обали реке, са источне и западне стране био је окружен Јездинском реком и Лупњачом. Трагови насељавања у доба Римског царства и касне антике регистровани су приликом заштитних ископавања у порти Богородичине цркве (две фазе градње), као и у дворишту Народног музеја у Чачку, где су откривени остаци претежно из IV века (Вукадин 1993: 99-105; Васић 1993: 9-16; Бабић, Јеремић: 2006: 49-62; Јеремић, Гојгић 2010: 57-65).

На основу ових спорадичних налаза изнета је претпоставка да су у самом центру Чачка постојала два архитектонска комплекса из периода касне антике,

Сл. 5 - Терме у току конзервације

Сл. 6 - Конзервација терми, детаљ

са по две фазе градње (Васић 1993: 12-14). Један комплекс би представљао грађевине груписане око терми, а други би чинили остаци грађевина регистровани у порти Богородичине цркве и дворишту Музеја. Такође је претпостављено да објекти вероватно припадају насељу типа *vicus*, око којег је могао да се формира читав низ посебних имања - *villae rusticae* (Васић 1993: 13). Требало би напоменути и чињеницу да је у Чачку током II-III века постојао административни центар, на шта указују налази votivних натписа бенефицијара, па сходно томе треба очекивати да је овде била бенефицијарна станица (Васић 1986: 23-34).

Упоредивањем стратиграфије и покретних налаза, урађена је прелиминарна релативна хронологија фази градње терми и осталих објеката не само из Чачка, већ и његове околине (Васић 1993: 14):

1. крај III - IV век

- I фаза терми у Чачку;
- слој пре изградње терми у Бељини.

2. прва половина IV века - до Валентинијана I (364-375)

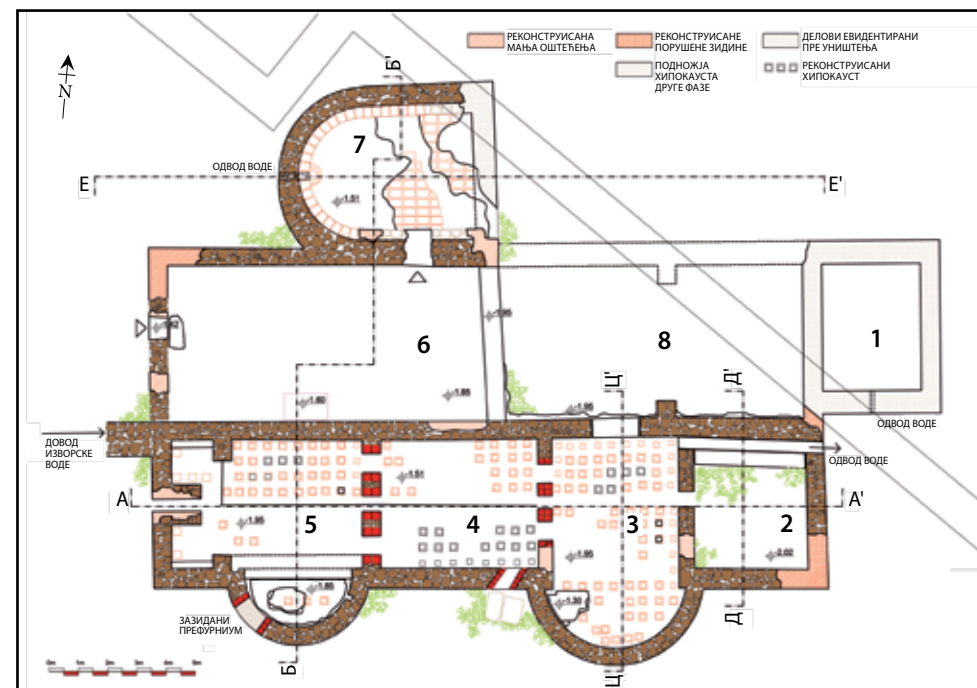
- I фаза терми у Бељини;
- подизање виле у Горњој Горевници;
- I фаза градње у порти и дворишту Музеја;
- II фаза терми у Чачку.

3. крај IV - почетак V века:

- II фаза терми у Бељини;
- вила у Пријевору;
- II фаза у порти Богородичине цркве и дворишту Музеја.

II Архитектура касноримског купатила у Чачку

Касноантичко купатило (терме) у центру Чачка подигнуто је на издигнутом речном платоу, чија је површина благо нагнута према југоистоку (Прокић 1975: 167). Коте на којима се налазе остаци грађевине су 238,79-240,85 m. Објекат је правоугаоног облика, подужно оријентисан исток-запад са скретањем 5° источним делом према северу (сл. 7). Очувани део има спољне димензије, укључујући и дубину конхи, 22,60(и-з)x18,45(с-ј) m, односно површину од око 340 m². У основи грађевине се налазе три низа просторија - северни, средишњи и јужни. Археолошким истраживањима испитано је седам просторија, док је једна само регистрована пре уништавања, без археолошког надзора. Због савремених градњи остали су неистражени и делови просторија у североисточном и северозападном делу.

Сл. 7 - Основа купатила

Грађевина је очувана у доњим, темељним, и ређе, надземним деловима. Дебљина зидова варира између 55 и 70 cm. Зидови су од притесаних каменних квадера од крупнозрног пешчара, заливених кречним малтером са шљунком. У њиховом зидању су вероватно секундарно употребљавани и делови кречњачких епиграфских споменика. Опеком су зидани стубићи хипокауста, сводови над каналима, под у фригидаријуму и довратници. Због изолације од влаге зидови су премазани хидростатичким малтером. У шуту грађевине регистровани су остаци украшавања фреско-сликарством.

Због лакшег сналажења у плану грађевине, придржаваћемо се нумерације просторија коју су приложили аутори ископавања и конзервације.

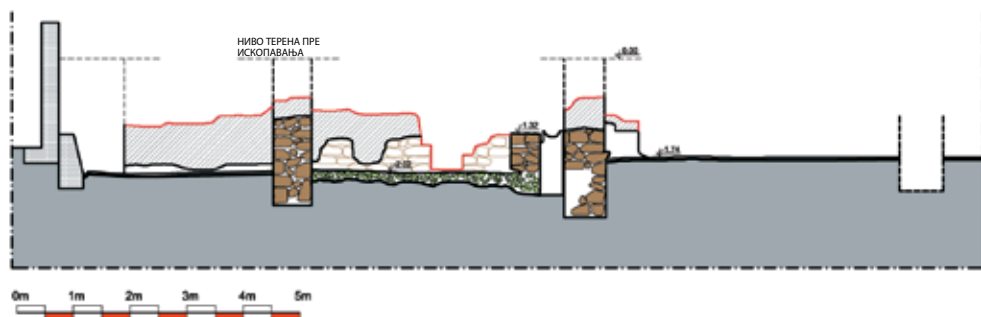
Просторија 1 - Крајња источна просторија северног низа, уништена приликом изградње стамбено-пословне зграде. Димензије унутрашњости просторије су 3,25 x 4,25 m (Прокић 1975: 169). Северни и јужни зид су дебљине 64-65 cm, док су источни и западни дебљине 50 m. Истраживањима је констатовано да је западни зид грађен истовремено са источним зидом просторије 2 јужног низа балнеума.

У простор се улазило са западне стране. Приликом истраживања откривен је под са неколико слојева хидростатичког малтера, какав је регистрован и код малтерисања зидова. Просторија нема систем подног или зидног загревања. У доњој зони јужног зида пронађена је оловна одводна цев (на висини од 40 cm) (Кат. 1).

Просторија 2 - Просторија 2 представља источну просторију јужног низа, унутрашњих димензија 4,37 x 4,80 m (Прокић 1975: 169). Зидови, оштећени укопавањем гробова средњовековне некрополе, отпадних јама и копањем темеља за савремене стамбене објекте, грађени су на исти начин као и код осталих просторија - од пешчара заливеденог малтером са шодером. На појединим местима очувани су

Сл. 8 - Просторија 2, поглед са северозапада

Сл. 9 - Просторија 2, пресек Д-Д'

у висини од 40 до 60 cm. Неједнаке су дебљине. Северни зид, који одваја ову просторију од просторије 8, дебљине је 60 cm, источни и јужни зидови су 65 cm, док је западни дебљине свега 47 cm. Под у просторији је уништен, а остао је очуван само део супструкције од набијеног шљунка.

Током истраживања у шуту просторије налажене су хексагоналне подне опеке (Кат. 4), које упућују на врсту завршне обраде пода. Упоредивши нивелете подова у овој просторији са нивелетама у просторијама са хипокаустима (3, 4 и 5), закључује се да је просторија била озидана у првој фази балнеума и да ниво супструкције од шљунка одговара поду прве фазе балнеума у просторијама са хипокаустним стубићима (сл. 9).

У просторију 2 се ступало са западне стране из просторије 3, одакле је испод пода кроз зидани отвор ширине 46 cm струјао топао ваздух. Северни зид искоришћен је за грађење одводног канала ширине 45 cm, који је у односу на нивелету пода прве фазе балнеума био издигнут 57 cm. Јужни зид канала озидан је директно на поду просторије, без фундаирања. Канал је зидан од камена и омалтерисан је са унутрашње стране. На малтерним површинама канала истраживачи грађевине су уочили трагове запрљаности (Прокић 1975: 169).

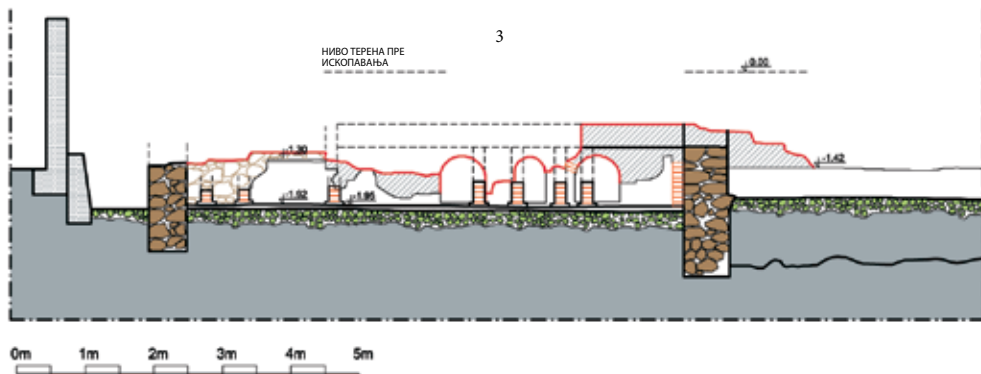
Просторија 3 - Просторија 3 се на западној страни надовезује на просторију 2. Правоугаоног је облика са конхом на јужном крају (сл. 10). Правоугаони део је димензија 4,28 (и-з) x 5,09 (с-ј) m, конха је дубине 2,00 m, а њени северни завршеци су померени од углова правоугаоног дела за 15 cm на источном и 30 cm на западном крају (Прокић 1975: 171-172).

Сл. 10 - Просторија 3, поглед са југоистока

Улаз у просторију се налазио на западном зиду према просторији 4, а вероватно и на северном, где су уочене две дилатационе малтерне фуге на међусобном одстојању од 1,38 m. Између просторија 3 и 4 налазила су се три засвођена отвора испод нивоа пода, која су служила за струјање топлог ваздуха из просторије 4. Сводови отвора зидани су од опека, са зидовима између њих ширине 43 cm. Бочни засвођени отвори су ширине 65 cm, док је средишњи широк 45 cm (сл. 11).

Под у просторији почивао је на стубићима од хипокауста (десет редова по девет стубића у правоугаоном делу просторије). Подлогу за хипокауст чинио је слој шљунка преливен кречним малтером. Остала су очувана четрдесет четири стубића уз северни зид и до висине 70 cm (Прокић 1975: 172). Рађени су од опеке формата 18 x 18 cm, са постаментима од опека димензија 29 x 29 cm (сл. 12). Постаменти нису постављани код стубића који су се налазили дуж зидова

Сл. 11 - Просторија 3, пресек Ц-Ц'

просторије. Завршни део пода није регистрован. У другој фази извршена је промена повећањем размака између стубића. У конхи је, од претпостављених двадесет осам стубића, очувано свега десет. За базе стубића друге фазе су коришћене опеке различитих формата (16 x 18 cm; 18 x 18 cm; 22 x 31 cm; 24 x 31 cm; 27 x 27 cm и 34 x 34 cm) и да ова градња припада другој фази (Прокић 1975: 172). Простор конхе је био затрпан шутом, испод ког су остали стубићи, а на висини 65 cm од подножја стубића постављен је малтерни под дебљине 30 cm (Прокић 1975: 172). Претпостављамо да су овде у питању заправо три фазе: прва, са хипокаусним стубићима рађеним према обрасцима и форматима као у право-

Сл. 12 - Просторија 3, детаљ реконструисаног хипокауста

угаоном простору просторије 3, у другој су стубићи формирани од различитих формата опека, да би у трећој, вероватно због честог урушавања пода, простор између њих био запуњен шутом и заливен дебелим слојем малтера. Друга опција би била да су, из нама непознатих разлога, хипокаусни стубићи у првој фази били грађени од опека различитих формата (промене извођача радова, тренутна недоступност одређених формата опека и сл.).

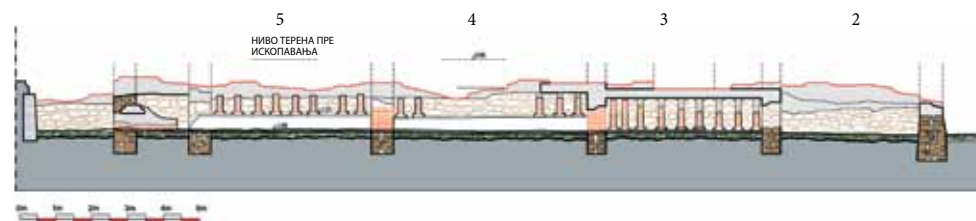
Просторија 4 - Средишња просторија јужног низа налази се западно од просторије 3, источно од просторије 5 и јужно од просторије 6 (сл. 13). Правоугаоног је облика, димензија 4,4 x 5,4 m. У том облику је коришћена у обе фазе балнеума. У грађењу пода уочене су две фазе. У првој под почива на хипокаусним стубићима, док је у другој простор засут грађевинским шутом до висине 42-45 cm, на који је постављен под млађе фазе, такође са хипокаусним стубићима

на међусобним одстојањима од 50 cm (сл. 14). У источном делу јужног зида налази се ложионица (*praefurnium*) под углом од 45°, зидан опекама димензија 18 x 18 cm, које су сечене до формата потребног за стварање овог угла. Ложиште је ширине 50 cm и усмерено према просторији 3 која није имала сопствено грејање.

Сл. 13 - Просторија 4, поглед са југа

На источном и западном зиду просторије 4 постојала су по три пролаза различитих димензија: средишњи ширине 57 cm и бочни по 63 cm. У југозападном углу нађен је почетак зиданог канала од четвртстих керамичких цеви који је спроводио воду према базену (*alveus*) просторије 5 (Прокић 1975: 172).

Сл. 14 - Просторије 5, 4, 3 и 2, пресек А-А'

Просторија 5 - Представља западну просторију јужног низа, а налази се западно од просторије 4 и јужно од просторије 6 (сл. 15). Правоугаоног је облика, са конхом на јужном зиду и правоугаоним простором на западном крају, са главним ложиштем (сл. 16). Димензије западног дела су 1,4 (и-з) x 4,34 (с-ј) m. Овај део је одвојен од средишњег дела просторије помоћу два пиластра димензија 60 x 45 cm. Могуће је да је имао функцију цистерне-бојлера за воду која се грејала директно из префурнијума, а чији се отвор налази на западној страни просторије (сл. 16). Зидови ложишта су дужине 1,05 m и дебљине 0,50 m. У северном и јужном делу просторије регистрована су три низа по три хипокаусна стубића.

Сл. 15 - Просторија 5, поглед са југоистока

Средишњи део просторије 5, димензија 4,48 x 4,34 m, има два нивоа подова који почивају на хипокаусним стубићима и који су, као и у просторији 4, након прве фазе били насути шутом да би потом били подигнути нови стубићи и под просторије. Конха је имала зидану каду. Дубина конхе је 1,75 m, а дебљина преградног зида 31 cm, који је касније ојачан до дебљине од 79 cm. У првој фази коришћења овај простор је имао сопствени префурнијум на западној страни, који је касније био зазидан (сл. 17). Дуж унутрашње стране конхе налазио се зидани канал ширине 10-12 cm и дубине 15-20 cm, док је на источној страни био преливни канал за отицање воде. У другој фази, као у просторијама 4 и 5, простор конхе је запуњен шутом у висини од 10 до 15 cm и постављен је нови низ хипокаусних стубића. Од првобитног префурнијума остао је очуван свод од опека (Прокић 1975: 173).

Сл. 16 - Детаљ префурнијума у просторији 5

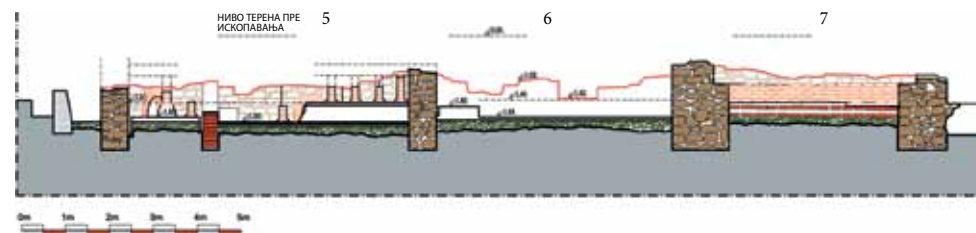
Сл. 17 - Просторија 5, поглед са југозапада

Сл. 18 - Просторија 6, поглед са југа

Просторија 6 - Највећа просторија комплекса налази се западно од просторије 8, јужно од просторије 7 и северно од просторија 4 и 5. Правоугаоног је облика, димензија 10,62 x 5,28 m (сл. 18). Зидови су различито

очувани. Код источног зида уочава се благо скретање према северозападу, тако да просторија има више благо трапезастог облика. Највише оштећења налази се у северозападном углу, где су зидови уништени до темеља. Међутим, у унутрашњости су сачувани остаци подова из обе фазе. У нивоу првог пода откривен је масивни постамент уз средишњи део јужног зида. Постамент је зидан од камена, заливеденог кречним малтером, димензија 0,40 x 1,50 m, очуване висине 20 cm. Изнад пода прве фазе постављена је масивна супструкција новог пода од речних облутака, дебљине 40 cm, изнад које је нанет кречни малтер. На западном зиду се налазио троугаони отвор од опека за одвод воде. Улаз у просторију, ширине око 80 cm, налазио се на западном зиду, северно од отвора за воду. Од улаза су остали очувани јужни доворотник од опека и правоугаони праг, постављен 43 cm изнад нивоа првог пода. Из ове просторије вероватно је могло да се уђе у северну просторију 7, судећи на основу налаза правилно завршених ивица пролаза идентичне ширине као на западном зиду - 80 cm (сл. 19).

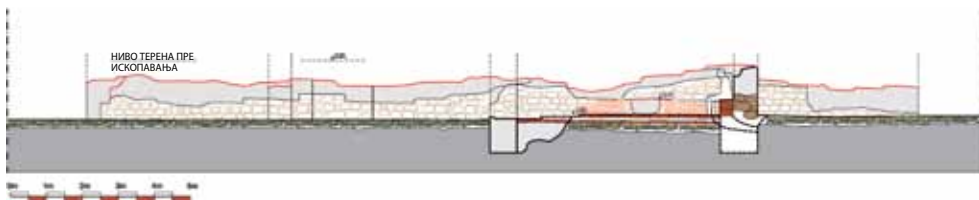
Сл. 19 - Просторије 5, 6 и 7, пресек Б-Б'

Просторија 7 - Правоугаоног облика са конхом на западном крају (сл. 20, сл. 21). Североисточни део је уништен савременом изградњом стамбене зграде. Просторија 7 се налази северно од просторије 6, са којом је имала заједнички пролаз ширине 80 cm. Четвороугаони део просторије је унутрашњих димензија 4,0 x 3,8-4,0 m, са конхом дубине 1,8 m. Дуж зидова су озидани банкови ширине 31-42 cm (сл. 22).

Под почива на супструкцији од ломљене опеке, камена и речног облутка, изнад којих су постављена два слоја опека димензија 29 x 45 cm, између којих је малтерна fuga дебљине 7 cm. Завршни слој је рађен од

Сл. 20 - Просторија 7, поглед са истока

Сл. 21 - Просторија 7, пресек Е-Е'

Сл. 22 - Просторија 7, детаљ банка

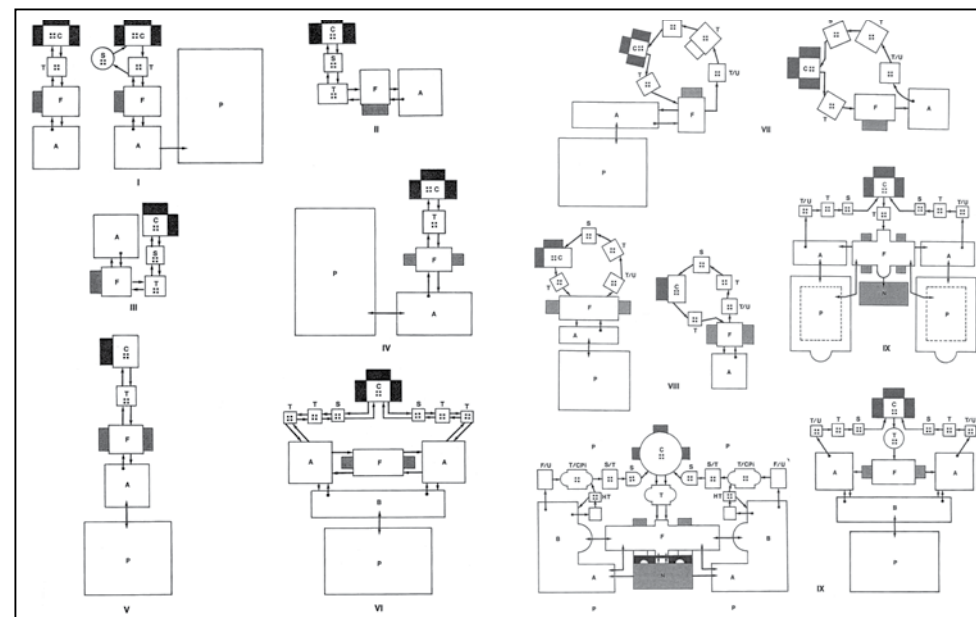
два слоја малтера који су и подној и зидној површини обезбеђивали водонепропустљивост. На западној страни у нивоу пода налазио се отвор на висини од 40 cm, који је највероватније имао функцију спровођења воде у базен, односно испуштања воде у другој фази, када је отвор проширен (Прокић 1975: 173).

Просторија 8 - Ова просторија је у свом североисточном делу уништена. Правоугаоног је облика, димензија 10,00 x 5,28 m, са једним очуваним пиластром на јужном зиду, који ју је можда делио на два квадратна дела. Пролази према суседним просторијама нису поуздано утврђени.

III Функционална анализа просторија и схема кретања

Купатило у Чачку (сл. 7) припада раширеном типу касноантичких купатила (*balneum*) правоугаоног облика, са редукованим бројем просторија, паралелног распореда (*parallel row type*), према типологији Кренкера (Krencker) (сл. 23). Ова врста купатила настала је из грчких јавних купатила која се базирала на купалишном, здравственом и социјалном елементу овакве врсте грађевина. Подигнута су на терену које је обиловало водом (близина Западне Мораве, подземне воде) које су могле да имају и користе сопствене ситеме за снабдевање водом (бунари, цистерне).

Иако не располажемо потпуном теренском документацијом са ископавања купатила током 1970. године, на основу запажања на терену, као и на основу публикованог извештаја (Прокић 1975: 167-178), у могућности смо да са одређеним резервама одредимо намену појединих просторија купатила, као и могућу схему кретања посетилаца у њему.

Сл. 23 - Типови римских купатила према Кренкеру (преузето из: Nielsen 1993: fig. 1)

За просторију 1 на источној страни грађевине, која је уништена земљаним радовима и данас није доступна јавности, забележено је да је имала оловну одводну цев на источном зиду (сл. 24) и више слојева подова од хидростатичког малтера, што упућује на купалишну намену простора. На основу ових елемената можемо претпоставити да је просторија имала функцију фригидаријума (*frigidarium*), из ког је искоришћена вода одвођена у правцу југа, према колектору који је примао и отпадне воде из просторије 2.

Просторија 2, крајња југоисточна просторија грађевине, била је у функцији у обе фазе градње купатила. Под у просторији био је од хексагоналних плочица, а грејање је добијала преко отвора из суседне, западне просторије 3. Функцију просторије одређује постојање зиданог одводног канала у којем су регистровани трагови запрљаности, тако да би ова просторија могла да представља тоалет тј. латрину (*latrina*).

Сл. 24 - Оловна цев у просторији 1

Правоугаона просторија 3, са полукружном конхом на јужном крају, имала је под који је почивао на хипокаусним стубићима. Није имала сопствено ложиште, већ је топао ваздух долазио из ложишта просторије са њене западне стране (просторија 4). Гушћи распоред хипокаусних стубића из прве фазе проређен је у другој фази. Дебљина зида конхе не дозвољава могућност постојања базена за купање у овом делу купатила, а томе у прилог говори и смањена статика пода у другој фази градње. Просторија је највероватније имала улогу млаког купатила (*tepidarium*), мада не искључујемо могућност да је коришћена и као просторија за презнојавање, односно као сауна (*sudatorium*).

Просторија 4, са ложиштем које ју је загревало (у југоисточном углу), као и близина просторије са врућим кадама, могла је да има најпре улогу просторије за презнојавање (*sudatorium*), а могуће да је представљала још једно млако купатило (*tepidarium*). Постојала је у обе фазе коришћења балнеума.

Намену крајње југозападне правоугаоне просторије балнеума, са конхом на јужном крају (просторија 5), одређује постојање префурнијума са западне стране за загревање воде у резервоару и саме просторије, као просторију са врућим купањем, тј. *caldarium*. У другој фази, у време редуковања купања у грађевини, направљено је ново ложиште на југозападној страни конхе, како би се грејала вода у полукружном базену, али и цела просторија.

У просторију 6, правоугаоне основе, без инсталација за грејање, ступало се са западне стране и одатле се могло ићи према северу (у просторију 7) или према југу,

према топлим кадама (5, 4 и даље). Приликом истраживања грађевине нису уочени остаци пролаза између ове и источне правоугаоне просторије 8. У њој су остала очувана два нивоа подова. Претпостављамо да је била у функцији у обе фазе балнеума. Просторија је могла да има функцију свлачионице (*apodyterium*) и скромног вежбалишта (*palestra*), али са веома неповољном схемом кретања за посетиоце, тако да је пре могла да служи као вежбаоница, док се пресвлачење обављало у просторији 8.

Просторија 7 је крајња северна просторија комплекса, правоугаоне основе, са конхом за западном крају. Није имала инсталације за загревање, тако да је логично претпоставити да је служила за хладно купање као фригидаријум (*frigidarium*).

Улогу правоугаоне просторије 8 као просторије за пресвлачење (*apodyterium*), мада не располажемо њеним стварним димензијама, најбоље одређује њен положај, претпостављени улаз на северној страни и могућност комуницирања са свим осталим просторијама комплекса.

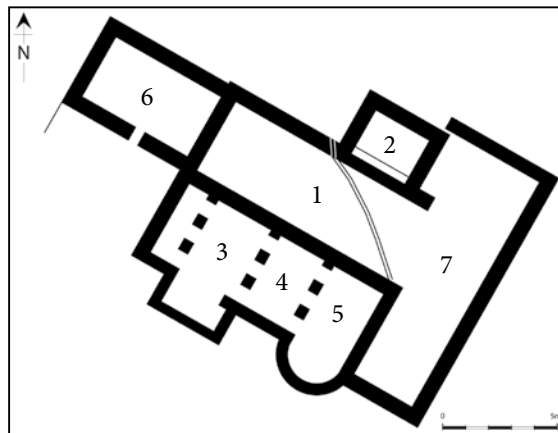
Иако балнеум у Чачку располаже свим елементима римских купатила, схема кретања посетилаца у оваквом објекту била је прилично компликована. Долазећи у купатило, посетилац је најпре остављао одећу у аподитеријуму (8). Следећи корак било је мазање уљима, које се у зимском периоду могло обављати у топлој пријатној атмосфери тепидаријума (3 или 4), а у летњем у самој свлачионици. Након мазања следила су вежбања у палестри (6), потом се одлазило у сауну (3), а када би се посетилац презнојио, користио је каде са топлим водом (4). Купачи су најпре користили каде са млаком водом, како би се адаптирали на каде са врућом водом (5), потом би се поново се враћали у топле базене (4), да би на крају ишли у базене са хладном водом (1 и 7). У просторијама са пријатном климом, осветљењем и топлим базенима, купачи су често боравили у дружењу и релаксацији (масаж), где су могли помоћу стригила да скидају зној, прљавштину и нанета уља. Ритуал купања се завршавао сушењем и облачењем, након чега су одлазили на вечеру (*cena*) која их је чекала у трпезарији (*triclinium*) сопственог дома.

IV Однос купатила у Чачку према осталим римским балнеумима на територији Србије

Према основи и начину зидања, касноримско купатило у Чачку представља раширени тип купатила, са паралелним редовима просторија (parallel row type), редуковане површине (сл. 17). Спада у ред купатила површине до 500m², који су били веома распрострањени широм Римског царства. За ову грађевину најподеснији термин је *balneum*, јер објекат не поседује велико вежбалиште, базен на отвореном и површину која прелази 1500 m², које би иначе требало да поседују грађевине познате из античких извора као *thermae*.

Балнеуми су у касноантичким провинцијама на тлу Србије веома бројни. Подижу се уз приватне виле - средња или мања газдинства, царска имања, у оквиру путних станица (*mansiones*), мањих насеља (*vici, pagi*), војних логора (*castra, castella, praesidia*) или градова (*municipii, coloniae*) (cf. табелу 1). Епиграфска сведочанства о њима на нашој територији релативно су оскудна. У питању су дијахрони натписи пронађени у Костолцу-*Viminacium* из 247. године, Караташу-*Diana* из II века и Избичању код Пријепоља из времена Јустинијана I (527-565) (cf. Додатак 1).

Бројне су аналогije за касноантичко купатило из Чачка. Грађевину сличне основе и начина зидања најпре налазимо у блиском окружењу, у Бељини код Чачка (сл. 25). Грађевина вероватно представља део виле рустике (Васић 1983: 5-16). Реч је о типу купатила са паралелним редом просторија. У градњи су уочене две основне фазе. У првој је изграђен објекат спољних димензија 9 (и-з) x 11(с-ј) m, површине 99 m², оријентисан угловима према странама света, као и балнеум у центру Чачка (Васић 1983: 7, план 2). У другој фази грађевина је проширена према истоку и западу за 10,2 m, тако да су добијене коначне

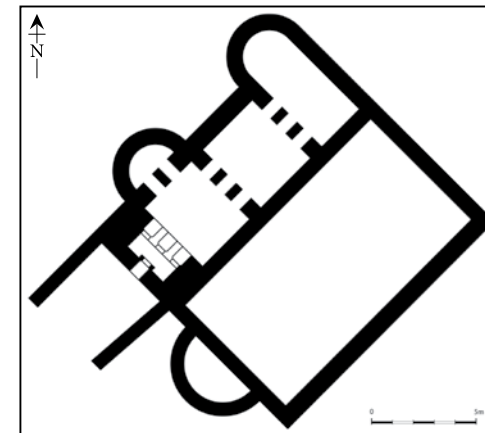

Сл. 25 - Бељина, касноантичко купатило, основа (Васић 1983: план 2)

димензије грађевине 19,2 (и-з) x 11(с-ј) m, односно површина 211,2 m², што је готово за трећину мање од површине коју је заузимало купатило у центру Чачка.

Првобитна грађевина из Бељине, датована у средину IV века (Васић 1983: 16), састојала се од пет просторија (1-5) које су представљале три целине: северну, са базеном за хладно купање (*frigidarium*), средишњу, коју је заузимала правоугаона свлачионица (*apodyterium*), и јужну, са три просторије са системима за загревање (Васић 1983: 7-9). Свлачионица у Бељини (1) заузима површину од 27 m² (9 x 3 m), док је аподитеријум у центру Чачка био готово два пута већи са 52,8 m² (10 x 5,28 m). Фригидаријум у Бељини (2), са три сукцесивна надзиђивања, правоугаоне основе, унутрашњих димензија каде 2,4 x 1,6 m, односно 3,84 m², три пута је мањи у односу на правоугаони фригидаријум из центра Чачка, чија површина износи 13,81 m², а мањи је и од северног фригидаријума из центра Чачка (20,3 m²). Скромних су димензија и просторије за топла купања - 4,8 x 2,1 m (3), 3,2 x 2 m (4) и 4,6 x 2,2 m (5).

У другој фази, крајем IV и у првој половини V века, балнеум у Бељини добио је две нове просторије (6 и 7), чиме су повећани простор за пресвлачење и вежбање, као и топла купатила (Васић 1983: 16). За купатило у Бељини, које је М. Васић публиковао 1983. године, предложили бисмо нешто другачију намену просторија: просторија 1 и 7 неоспорно су аподитеријум и палестра, док је просторија 2 фригидаријум. У северном делу просторије 7 могао се налазити још један базен са хладном водом (*piscina*), а ту је евентуално могла бити постављена и латрина, додуше са мањом вероватноћом. Латрина се највероватније налазила у јужном делу грађевине, судећи према правцу пружања зиданог канала, чиме би се добио унеколико сличан распоред просторија као у балнеуму у центру Чачка. Просторија 3 је најтоплија просторија купатила у Бељини и она је имала улогу калдаријума, а бојлер са врућом водом налазио се у њеном северозападном делу, где се на приложеном плану види и део зиданог пре-фурнијума. Просторија 4, индиректно загревана из просторије 3, могла је да буде сауна (*sudatorium*), док би просторија 5 могла да има функцију тепидаријума. Просторија 6 је вероватно још један калдаријум, с озбиром на то да је имала сопствено ложиште на јужној страни.

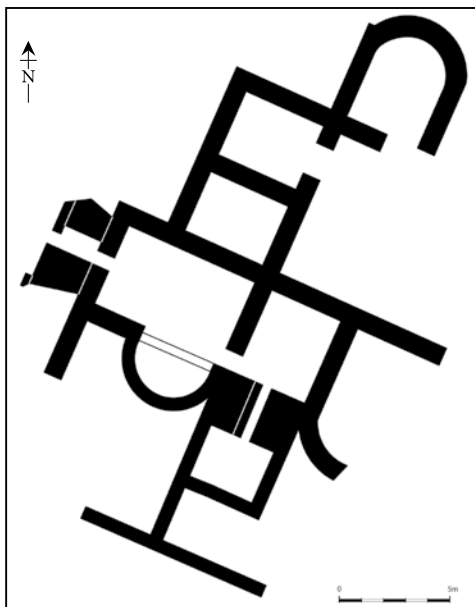

Сл. 26 - Губеревац-Прутен, касноантичко купатило, основа (Величковић 1958: сл. 3)

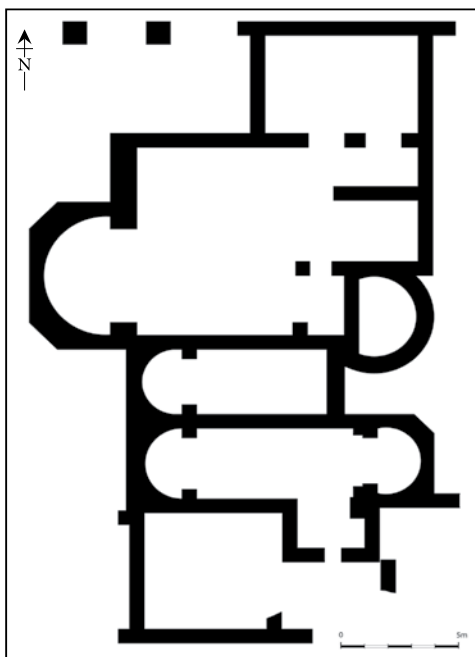
Према распореду просторија, балнеум из Чачка има аналогije међу купатилима регистрованим у селу Губеревац-Прутен на Космају, унутар утврђене путне станице код Медвеђе (*Mansio Idimum*), у оквиру утврђеног царског комплекса у Гамзиграду-*Romuliana*, у склопу велике виле у предграђу античког Ниша-*Naissus* на Медијани (*Mediana*), у селу Баце код Прокупља и у Жујинцима код Прешева.

У селу Губеревцу на Космају у близини реке Прутен, на удаљености око 500-600 m од стојничког каструма, регистровани су остаци мањег купатила - балнеума (сл. 26) (Величковић 1958: 109-115). Реч је о грађевини паралелног распореда просторија, чија је укупна унутрашња површина 142,2 m². Распоред просторија, као и њихова величина, показују доста сличности са чачанским балнеумом. Истраживачи су претпоставили, због налаза истопљене оловне глеђи у просторијама са хипокаустом, да је у питању рафинерија за прераду руде (Величковић 1958: *loc. cit.*). Такође, грађевина је на основу стилских карактеристика датована у II век н. е., без анализе покретних археолошких налаза (Величковић 1958: 116). Међутим, мишљења смо да је у питању типично купатило типа балнеума, подигнуто највероватније у време касне антике. У некој од познијих фаза купатило је могло да има и неку другу намену, везану за прераду руде, по чему је ова област била позната кроз читав период антике (Merkel 2007: 42-44, са старијом литературом).

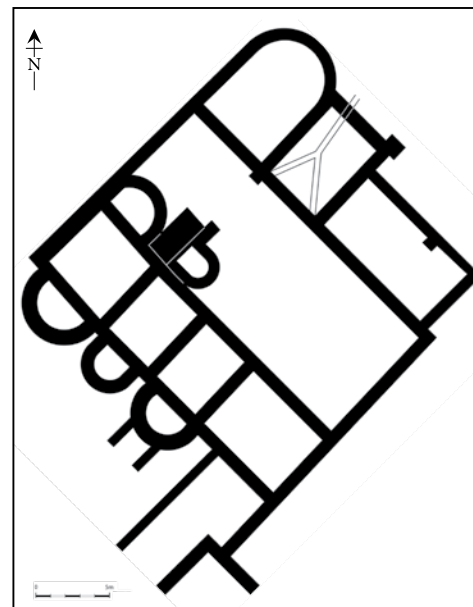
Балнеум из Чачка има велике сличности у распореду просторија са касноантичким купатилом у Идимуму (сл. 27), које се налазило у оквиру касноантичких бедема путне и поштанске станице на *via publica* од Виминацијума према Наису. Купатило је било удаљено од данашњег тока Ресаве око 100 m, оријентисано приближно североисток-југозапад, димензија 24 x 16,5 m (396 m²), са осам истражених просторија (Ранков 1988: 113-116; Vasić, Milošević 2000: 45 i sl. 13). На основу нумизматичких налаза датовано је у време од Константина I (вероватно око 317. године и првог рата са Лици-

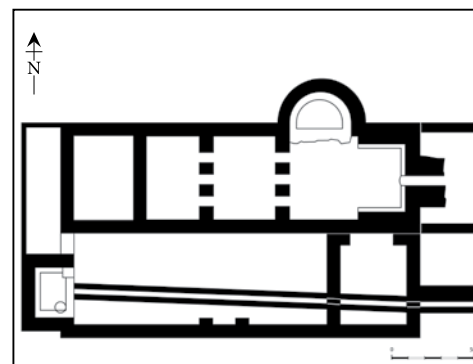
Сл.27 - Медвеђа - *Mansio Idimum*, касноантичко купатило, основа (Vasić, Milošević 2000: sl. 13)

Сл.28 - Гамзиград-*Romuliana*, купатило, основа (Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010: пл.43)

Сл.29 - Брзи Брод - *Mediana*, купатило, основа (документација Археолошког института у Београду)

Сл.30 - Баце, основа купатила (Јордовић 1999: сл. 1)

налаза из непоремећених слојева (Janković-Mihaldžić 2008: 43, no. 44; 49, no. 92; 60, no. 185; 62, no. 211), време подизања објекта се везује за период Константина I после 330. године - друга грађевинска фаза Медијане (Vasić 2005: 169).

Добар пример за поређење представља балнеум откривен 1968. године у селу Баце, приликом изградње деонице Плочник-Барлово на путу Прокупље-Куршумлија

нијем) до 378. године, када су уништене у налету Западних Гота (Vasić, Milošević 2000: 40-41).

Мање касноантичко купатило, као самостални објекат, било је подигнуто у југоисточном делу у оквиру утврђеног комплекса цара Галерија (296-311) у Гамзиграду-*Romuliana* (сл. 28). Констатоване су две фазе градњи и преправки. Заузима површину од приближно 28,5 (с-ј) x 14,16 (и-з) m (403,56 m²) (Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010: 100, пл. 43)^[1]. Грађевина је имала богату декорацију, која је укључивала мозаичке подове и зидне мозаике у аподитеријуму и улазној дворани, као и скулптуре - овде су пронађене порфирна глава цара Галерија, као и делови рељефа са представом уснуле Аријадне (Sreјовић 1994a: 41-47; Idem, 1994b, 146; Лаловић, Јовановић и Ружић 1997: 203).

Још једно касноантичко купатило има сличности са балнеумом из Чачка, а реч је о приватном купатилу из Брзог Брода - античке Медијане (*Mediana*), подигнуто на северозападном крају виле са перистилом, са којим је повезано дугачким ходником (сл. 29). Грађевина је оријентисана угловима према странама света, највећих спољних димензија 31,5 x 28,3 m (891,45 m²) (Оршић-Славетић 1933: 305-306, сл. 7; Zotović, Petrović i Petrović 1967, 99-100; Дрча 1979: 14-16; Петровић 1994: 34-35).

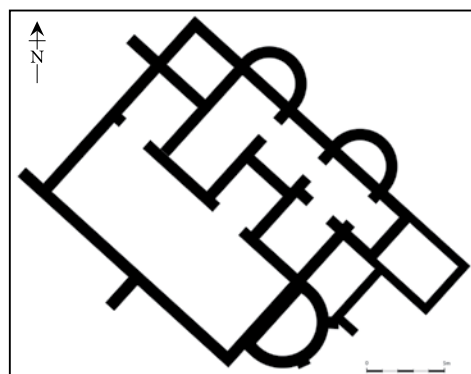
На основу малобројних нумизматичких налаза из непоремећених слојева (Janković-Mihaldžić 2008: 43, no. 44; 49, no. 92; 60, no. 185; 62, no. 211), време подизања објекта се везује за период Константина I после 330. године - друга грађевинска фаза Медијане (Vasić 2005: 169).

Добар пример за поређење представља балнеум откривен 1968. године у селу Баце, приликом изградње деонице Плочник-Барлово на путу Прокупље-Куршумлија

[1] Оријентација севера је на плану погрешно убележена. Нешто другачију основу доноси С. Петковић у истој публикацији, cf.: Петковић 2010: 177, сл. 144.

(сл. 30). Истражен је и конзервиран већи део објекта. Реч је купатилу са паралелним распоредом просторија, испитане површине 24,00 x 13,30 m (Јордовић 1999: 197). Грађевина је имала фреско-декорацију, а малобројни покретни археолошки налази опредељују време подизања и коришћења објекта у крају III и IV век.

У погледу основе објекта, са балнеумом у Чачку доста сличности има и грађевина откривена у Жујинцима код Прешева (сл. 31). Истраживањима су утврђене две фазе градње. Балнеум је оријентисан угловима према странама света (у правцу север-југ дужине 24 m, у правцу исток-запад у дужини од 20 m (480 m²), не рачунајући дубину конхи. Регистровано је 10 просторија. Објекат се датује у прву половину IV века (Томовић, Булатовић и Капуран 2005: 345).

Сл. 31 - Жујинце, основа купатила (Булатовић, Капуран 2008: сл. 2)

Табела 1 - Списак налазишта са термама и балнеумима у римским провинцијама на тлу Србије

Налазиште	тип налазишта	тип купатила	величина	датовање
Sirmium, лок. 31	утврђени град	царске терме	делимично откривене 3 просторије	IV век
Sirmium, лок. 29	утврђени град	јавне терме	делимично откривене, 58,7 x 72 m (4212 m ²)	III-IV век?
Sirmium, лок. 4	утврђени град	балнеум, део градске виле	30 x 7 m (210 m ²)	середина IV века
Засавица	цивилно насеље или вила	самостални објекат, балнеум	делимично откривене 3 просторије	нема података
Прњавор-Штитар	цивилно насеље или вила	самостални објекат, балнеум	делимично откривен	середина - друга половина IV века
Singidunum	цивилно насеље, у сз делу Студентског парка	самостални објекат, балнеум	15 x 20 m (300 m ²)	III и IV век
Singidunum	цивилно насеље, на Студентском тргу	самостални објекат, балнеум	делимично истражене 3 просторије	нема података
Singidunum	цивилно насеље, Косанчићев венац 12-16	балнеум?, део виле?	делимично истражен	III век
Margum	цивилно насеље	самостални објекат, балнеум	27 x 15 m (405 m ²)	II-III и IV век
Margum	цивилно насеље	самостални објекат, балнеум	делимично истражене	напуштене у IV веку
Viminacium	цивилно насеље	јавне терме	45 x 35 m (1575m ²)	I-III век, III-IV век
Ушће Поречке реке	цивилно насеље	самостални објекат	8,5 x 7,5 m (80 m ²)	IV век
Taliata	цивилно насеље	самостални објекат	делимично истражене	IV век
Egeta	цивилно насеље	самостални објекат	делимично истражене	III-IV век
Лисовић	насеље или вила	део виле	15,75 x 18 m (283,5 m ²)	III-IV век?
Губеревац-каструм	extra muros, 50 m од капије	самостални објекат	непознато	у IV веку сакрални објекат
Губеревац-Прутен	насеље или вила?	самостални објекат	142 m ²	III-IV век?
Белосавци	насеље или вила	самостални објекат	делимично истражене, 21,8 x 14,25 m, (310,65 m ²)	IV век
Калиште Mansio Municipium	насеље, mansio	самостални објекат	делимично истражене	III-IV век
Idimium	утврђени mansio	самостални објекат у утврђењу	делимично истражене	IV век
Timacum minus	extra muros	самостални објекат поред си капије утврђења	старије: 24 x 16,5 m (396 m ²) млађе: 13 x 13 m (169 m ²)	II век (старије) IV век (млађе)
Timacum minus	extra muros	самостални објекат поред јз капије утврђења	претпостављено: 29 x 21 m (609 m ²)	III-IV век
Romuliana	утврђени царски комплекс	самостални објекат у утврђењу	8,5 x 14,16 m (403,56 m ²)	крај III-почетак IV века
Mediana	насеље са вилама	део виле	31,5 x 28,3 m (891,45 m ²)	IV век
Mediana	насеље са вилама	самостални објекат	делимично истражене	IV век
Naissus	extra muros, цивилно насеље	самостални објекат поред утврђења	необјављено	III-IV век
Баце	насеље или вила	самостални објекат	делимично истражене, 24 x 13,3 m	III-IV век
Жујинце	насеље или вила	самостални објекат	480 m ²	прва пол. IV века
Царичин град	доњи град	самостални објекат	делимично истражено	VI век
Царичин град	ван бедема	самостални објекат	33 x 18 m	VI век
Каљаја	предграђе	самостални објекат	делимично истражено	VI век
Доње Неродимље	цивилно насеље или вила	самостални објекат	15 x 17,5 m (262,5 m ²)	IV-VI век
Ulpiana	утврђено насеље	самостални објекат у утврђењу	испитана 1 просторија	IV-V век
Municipium DD	насеље	самостални објекат	испитане 3-4 просторије	II-IV век
Municipium DD	насеље	самостални објекат	делимично истражено	III-IV век
Чачак-центар	вику или вила	самостални објекат	22,6 x 18,45 (340 m ²)	крај III? - IV век
Чачак-Бељина	вила рустика	самостални објекат	9 x 11 m (99 m ²)	IV - прва половина V в.
Прилипац	цивилно насеље или вила	самостални објекат	делимично истражене, око 120 m ²	IV век

V Купање у римском свету

Купање је једна од основних човекових потреба. У старом свету била је повезана са хигијеном, али и са културним радњама. Још у бронзаноопским културама Старог Истока, Египта и Егеје, ритуално купање је имало веома важну улогу. Церемоније култног прања одвијале су се у близини храмова, културних места, палата, код светих извора или вештачки направљених базена (Brödner 1997: 2). У Старом Завету на више места се указује на значај ритуалног купања и чишћења. У Другој Мојсијевој књизи бележи се следећи пропис (Друга књ. Мојс., 30, 17-21):

„17. Још рече Господ Мојсију говорећи:

18. Начини и умиваоницу од мједи и подножје јој од мједи за умивање; и метни је између шатора од састанка и олтара, и налиј у њу воде,

19. Да из ње пере Арон и синови његови руке своје и ноге своје.

20. Кад иду у шатор од састанака, нека се умивају водом, да не изгину, или кад приступају к олтару да служе и да пале жртву огњену Господу.

21. Тада нека перу руке своје и ноге своје да не изгину. То нека им буде уредба вјечна Арону и сјемени његову од кољена до кољена.“

Купатила су у античком свету била повезана са чистоћом, здрављем, одмором, спортом, пливањем и дружењем. У Хомеровим еповима „Илијада“ и „Одисеја“ често се помиње купање у топлој води, као одлика угодног живота, резервисано за јунаке након битке или дугог путовања (Yegül 1995: 6). Купатила тог времена углавном су се састојала од две просторије - једне за пресвлачење и друге за купање.

Под утицајем грчке културе, купатила се уводе у римском свету (Yegül 2010: XII), а ширењем Римског царства постају саставни део културе живљења у многим областима где су владали Римљани. У освојеним градовима и новонасталим колонијама купатила су међу првим грађевинама које се подижу. Купатила су брзо постала део друштвеног живота становника у урбаним срединама и на имањима богатих власника. У I веку п. н. е. у Риму је постојало 200 малих приватних купатила, док је према два пописа, из времена Констанција II (334-357) (*Notitia Urbis regionum*) и друге половине IV века (357-403) (*Curiosum Urbis Romae regionum*) забележено постојање 856 приватних купатила и 10-11 великих и луксузних терми (Yegül 2010: 2-3). У прегледном каталогу 387 купатила (*thermae* и *balnea*) из свих делова Римског царства, балнеумима припада свега 59 грађевина (15,24%), односно из доба раног Царства (28 = 7,24%) и периода IV-VI века (31 = 8%) (Nielsen 1993: 114). Највећи број публикованих балнеума регистрован је на територији провинција Ахаје, Македоније

и Египта, док су у Малој Азији, због постојања већег броја терми, она релативно малобројна.

Становници су се често купали, углавном у поподневним сатима, након посла, а пре вечере. Купатила су, нарочито од краја I века н. е., била средишта културе, где су људи проводили доста времена и где су могли да, осим у купању и спорту, уживају у литератури, уметности и музици (Brödner 1997: 1). И када је хришћанство уведено као званична државна религија, црквени оци нису забрањивали одласке у купатила и купање. Напротив, и сами су се купали, док аскетизам није играо већу улогу (Nielsen 1993: 1). Римска купатила, приватног или јавног карактера, била су отворена за јавност.

Постоји више подела римских купатила. Према власништву разликују се јавна (*publica*) и приватна (*meritoria*). У градовима је финансирање изградње и одржавања купатила било у надлежности градских званичника или богатих становника. Приватна купатила могла су да граде приватна лица и да их купују или продају (у питању су најчешће балнеуми), док су држава и градови финансирани градњу великих и богато декорисаних терми (Nielsen 1993: 120). Грађење римских купатила није било јефтино. Релативно мали број епиграфских споменика сведочи о сумама које су власници балнеума морали да издвоје за градњу, изузимајући цену земљишта на ком је објекат грађен. У периоду I-III века за балнеуме је било потребно издвојити просечно 30.000-75.000 денара, док је градња мањих купатила могла да кошта 2.500-15.000 денара (Nielsen 1993: 121). За период касне антике располажемо натписом из Тагуре, из 326-333. године, у којем је забележено да су терме коштале око 100.000 денара, с тим што треба узети у обзир и степен инфлације у то време (CIL 8, 28065 Thagura; Nielsen 1993: 121). Римска купатила су захтевала и старање (*tutela*) о гориву за ложионицу, води за купање и особљу које опслужује у објекту (Nielsen 1993: 123). Уколико је вода коришћена из јавног акведукта, онда су плаћани трошкови коришћења (*vectigal*) у зависности од протока воде у цевима. У другим случајевима, снабдевање из цистерни или бунара било је бесплатно.

Купатила могу бити самостални објекти или чинити део грађевинске целине. Као део објекта могла су бити подигнута у оквиру градске виле (*villa urbana*), сеоске виле (*villa rustica*), царске или гувернерске палате (*palatium*), итд. Као самостални објекти подижу се у оквиру градова (*urbes*), вароши и мањих насеља (*vici, pagi*), путних станица (*mansiones*), војних утврђења (*castra, castella, burgi*), а у хришћанско доба и у оквиру црквених комплекса. Изградња, реконструкција или одржавање, били су понекад иницирани не само из економских, него и из друштвених разлога: више класе грађана су на тај начин обезбеђивале популарност и осигуравале гласаче за изборе за прижељкиване државно-административне функције (Nielsen 1993: 125). У надлежности градских едила (*aediles*) била је брига о јавним купатилима, или особа највишег ранга у местима која нису имала градско устројство,^[2] док су о приватним

[2] У једном случају старање о купатилима било је поверено управнику рудника (*procurator metallorum*), уп. Nielsen 1993: 125, note 8.

купатилима бригу водили власници или закупци објеката. Одржавање објекта обављала су лица нижег друштвеног статуса, у изворима познати као *balneator*, односно *fabri balneatoris*, који су водили рачуна о свим пословима у купатилу, од чувара гардеробе, снабдевача горивом, уљима, до масера, педикира, поливача и др. Антички извори бележе да је за коришћење купатила у царско доба цена боравка износила један квадранс (*quadrans, quadrantaria*), док је у Диоклецијановом Едикту о ценама назначено да је највиши износ за купатило могао да буде два квадранса (Nielsen 1993: 131-132). У појединим случајевима ценовници за мушкарце и жене су се разликовали, за жене је купање у јавном купатилу било нешто скупље.

Римска купатила била су посебно отворена за мушкарце, а посебно за жене. Према једном сачуваном уговору, постојала је разлика у радном времену током лета и зиме. За жене је током лета купатило било на располагању од 4.30-13.15 часова, за мушкарце од 13.15-22.00 сата, док су зими жене могле да се купају између 7.30-12.45, а мушкарци између 12.45-18.00 часова (Nielsen 1993: 135).

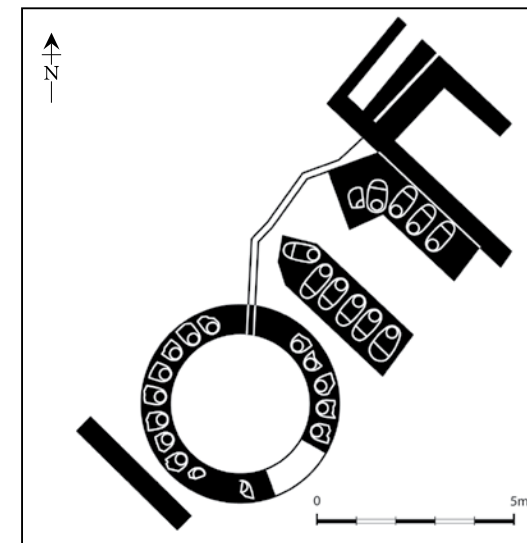
Сам ритуал купања код Римљана укључивао је, поред купања у правом смислу речи, вежбе и масажу. Како је за цео процес било потребно издвојити доста времена, купање је временом постало и друштвени догађај, а купатила омиљена места за састанке пријатеља и клијената. Корисник купатила је, ступајући у зграду, најпре скидао одећу у свлационици, мазао се уљима а потом вежбао, углавном кроз игре лоптом (Fagan 2005: 10). Када би се презнојио, на располагању су му били базени са топлим водом. Уобичајено је да су купачи најпре користили каде и базене са топлим (млаком) водом. Након адаптације одлазили би у базене са врућом водом, поново се враћали у топле, да би на крају ишли у базене са хладном водом (Rebuffat 1991: 4; Fagan 2005: 10). Претерано излагање хладној води, нарочито код особа које су опслуживале купатила, могло је да доведе до егзостазе на спољашњем ушном каналу, како је забележено код неколико становника античког Сирмијума и Наисуса (Miladinović-Radmilović 2011: 137-143; Наисус, необјављено).

У просторијама са топлим базенима купачи су често скидали зној, уља и прљавштину помоћу стригила. Након читавог ритуала би се сушили, облачили и одлазили својим кућама. Зависно од величине и уређења купатила, у зградама су могле да постоје и посебне просторије за сауну, као и дворишта и затворени простори са великим базенима. Просторије које су загреване обично су, у доба позне Републике и раног Царства, заузимао око 33% укупне површине купатила, док се у касној антици та површина редукује на 21-29%, као што је случај код купатила у центру Чачка (Fagan 2005: 10, note 24).

Корени римских купатила налазе се у грчким гимназијима (γυμνάσιον) и јавним купатилима (βαλανεῖον). Изградња купатила изискивала је велика техничка и технолошка знања, нарочито на пољу загревања просторија и хидраулике. Велика римска купатила (*thermae*) настала су спајањем функционалних елемената јавних купатила и гимназија, док су се мања купатила (*balnea*) развила из архитектуре грчких и хеленистичких јавних купатила. Комбинација гимназија и

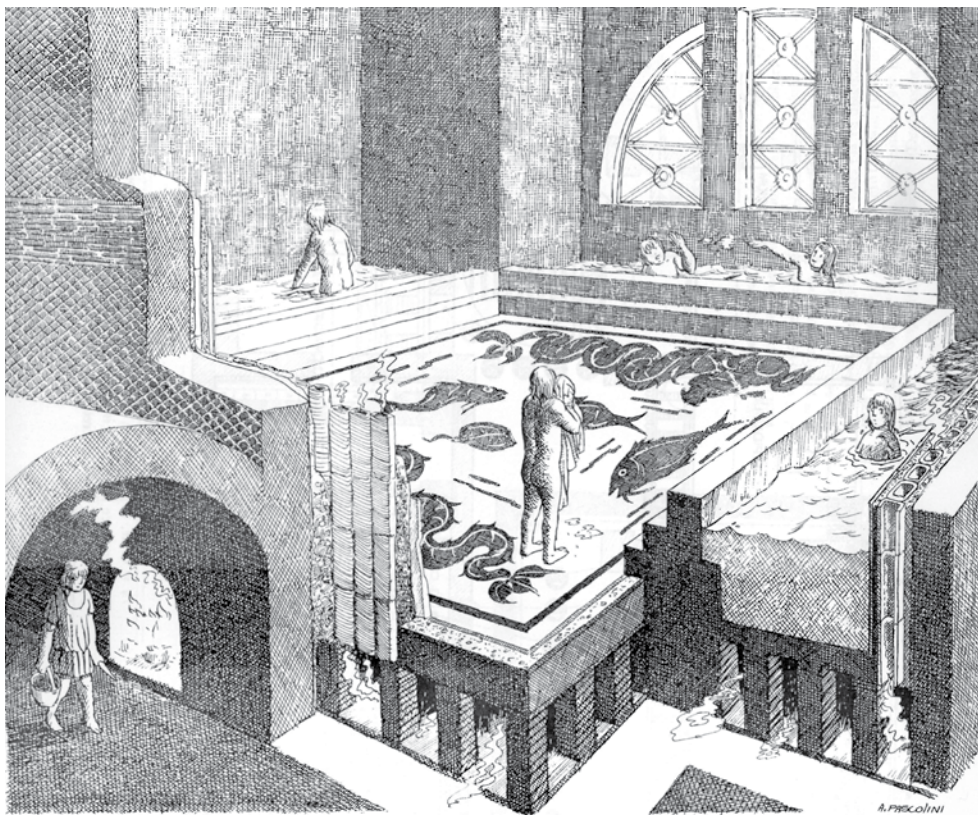
јавних купатила у грчком свету није постојала (она је инвенција римског света). У класичној Грчкој топла вода у цевима се није користила, већ је употребљавана чесма на стопи са водоскоком, која је служила за једноставно поливање. Вероватно су још у VII веку п. н. е. виши друштвени сталежи Грчке имали приватна купатила са топлим водом. Јавна купатила у Грчкој јављају се током V века п. н. е., али су постала популарна тек у доба хеленизма у већим грчким градовима и колонијама (Nielsen 1993: 6). У јавним купатилима налазиле су се појединачне камене или керамичке каде (πυέλοι) које су имале седиште величине трећине каде, са завршетком у облику полукружног удубљења (ομφαλός). Купач би седео у кади, док би га друга особа поливала топлим водом. Каде су углавном биле распоређене дуж зидова кружне просторије (θόλος) (сл. 32).

У периоду III-II века п. н. е. пронађена је технологија загревања подова, позната као хипокауст, која се најпре јавила у грчким колонијама у Великој Грчкој (*Magna Graecia*) и на Сицилији (Nielsen 1993: 8), а у периоду II-I века п. н. е. потврђена је у Грчкој, у Олимпији и Гортини (Brödner 1997, 7-10, sl. Z1-Z4), као и у Италији у Помпеји.^[3] Систем хипокауста састоји се од просторије са издигнутим подом (*suspensura*) и зидова са облогама од шупљих опека (*tubulatio*), коју је загревала пећ (*praefurnium*) која се налазила у ложионици (сл. 33-34). О систему хипокауста највише података даје Витрувије који препоручује да се у калдаријуму прво положи равне опеке (*sesquipediales*) од стопе и по, нагнуте према отвору пећи, да лопата не би остала унутра (Vitr. *De arch.* 5. 10. 2). На то се ређају опеке (*laterculi bessales*) у облику стубаца (*pilae*) величине осам палаца, на које долази кровна опека дужине две стопе (*laterculi bipediales*) која држи под. Величина стубаца је две стопе, а на средишњем делу сваког ступца су се додиривала четири имбрекса. Ступци су некада, зависно од облика опеке, били полигонални, кружни, или често испод базена правоугаони, а забележени су случајеви коришћења керамичких цеви и базалта (Nielsen 1993: 14). У купатилима је висина стубаца варирала од 60 до 100 cm, а у каснијој генези, уместо да се завршавају равном површином, ступци су постали носачи сводова преко којих је долазио слој опека у циљу повећавања стабилности пода (Nielsen 1993: fig. 18). На опекама-покривачима почивао је под просторије дебљине око 20 cm, који се

Сл. 32 - Гела, balaneion, основа (према: Nielsen 1993: fig. 4)

[3] О развоју хипокауста тек од I века п. н. е., cf.: Nielsen 1993: 14.

Сл. 33 - Реконструкција изгледа калдаријума римског купатила (Nielsen 1993: fig 13)

састојао од танког слоја малтера, који је био везиво за поплочање у техници *opus signinum*, *opus tessellatum* или за мермерне плоче. Површина оваквог пода није била превише врућа за кретање.

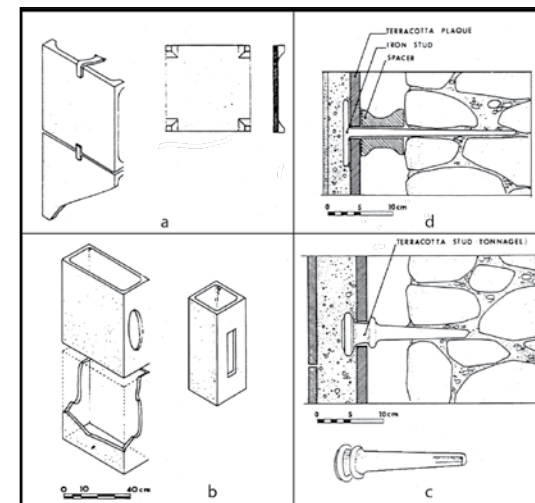
У другој половини I века п. н. е. откривена је техника загревања зидова за које Сенека бележи да су „*inpressi parietibus tubi*“ („цевима што воде у зид“) помоћу шупљих цеви (*tubuli*) и опека са брадавицама (*tegulae mammatae*) (Yegül 1995: 363 et fig. 455) (сл. 33). Примери су забележени у јавном купатилу из доба Херода у Масади и приватном купатилу Куће Менандра у Помпеји (око 30. године п. н. е.) (Nielsen 1993: 14, note 11). На зидни малтер су причвршћиване посебне кровне опеке да би се добила зидна изолација, која је истовремено омогућавала несметани проток врућег ваздуха. У градњи су се најпре појавиле кружне керамичке цеви и *tegulae mammatae*. *Tegulae mammatae* су најобичније кровне опеке квадратног облика, са четири испупчења на сваком крају висине око 4-5 cm, које су се утискивале у зидни малтер и учвршћивале помоћу гвоздених клинова или кука. Сличне су и *tegulae hamatae* које такође представљају кровне опеке са извијеном ивицом, а које су причвршћиване на крајевима. У купати-

лима се најчешће срећу керамички *tubuli* са бочним отворима, које су за зид биле причвршћене гвозденим куком. Преко тубула је наносен слој малтера дебљине 3-6 cm, на који су могле да се умећу мермерне плочице или штучко-декорација (Yegül 1995: 363). У неким римским купатилима истовремено се срећу тубули, тегуле мамате и кровне опеке са керамичким спојницама (Nielsen 1993: 15, note 19, cat. no. 85).

Техника тубулације играла је посебну улогу у загревању просторија јер је одвлачила део топлоте од пода који би био преврућ за ходање и коришћење, али је и загревала зидове велике дебљине. Загревање зидова је нарочито значај имало у просторијама са функцијом парног купатила, на пример у калдаријуму, где су се базени-*alvei* често преливали и правили локве (баре), а да у просторији није било ове врсте грејања, врела вода би испаравала и брзо кондензовала на хладним зидовима и просторија би била препуна паре (Nielsen 1993: 18). О невољама кондензације воде у калдаријуму и падању купачима на главу говори и Витрувије (Vit. *De arch.* 8. 2. 4.), у чије се време тубулација није користила у купатилима, већ само у стамбеним објектима. Захваљујући изуму зидног грејања у купатилима, поједини антички писци, као Марцијал, Статије и Сенека, често су се чудили јасној атмосфери без паре у термама, иако је влажност ваздуха, на пример, у калдаријумима износила и до 80 процената (Nielsen 1993: 18). У оваквим просторијама и сводови већих распона могли су да имају инсталације за грејање, било од тубула било од тегула мамата.

За функционисање ове врсте грејања неопходно је било постојање димњака. Често је један ред тубула био одвојен од других редова и имао отвор на зиду или своду, са керамичком цевом која је одводила гасове напоље. Код подног грејања (суспензуре), димоводни канали су прављени у зиду, постављани у жљебу или прислањани уз зид, најчешће у углу. Одводили су дим кроз зид, а не преко крова. Димоводни канали су се састојали од кружних или четвртастих тубула, али без бочних перфорација и у једној просторији је углавном било више чункова, тако да нису морали да буду већег пречника (Nielsen 1993: 15).

У пећи са ложионицом (*praefurnium*, *hypocaustis*) налазила су се, према Витрувију, три месингана котла (Vit. *De arch.* 5. 10. 1) - један за врућу, други за топлу и један за хладну воду - из којих се преливала иста количина воде. Котао са врућом

Сл. 34 - Различити елементи зидног грејања (Yegül 1995: fig. 455)

водом стајао је непосредно изнад пећи (Yegül 1995: 368-373). Простор испод када грејала је једна заједничка пећ, прављена углавном у простору између суспензуре и ложишта, у истом или нижем нивоу, која је била засведена и са ниским бочним зидовима који су продужавали ложиште. Изнад места за ложење налазила се подлога за котлове, која је често почивала на гвозденим носачима. У ложионици су се налазиле степенице које су водиле до нивоа на ком је катао почивао, а помоћу којих је лојач могао да провери стање грејања и топлоту воде у котлу.

Количина воде која је била потребна за купатило зависила је од његове величине, тако да је коришћена количина у току дана износила 120-1200 m³ (Hodge 1992: 267; Bouet 1997: 133-149). У зависности од количине воде у резервоарима и броја бојлера, у купатилу су могли да буду ангажовани један или два радника на њиховом пуњењу и одржавању. Вода за каде (*alvei*) у врућем купатилу (*caldarium*) загревана је у котлу изнад префурнијума и одвођена оловним цевима до каде. Овде је одржавана врелом помоћу подног грејања или посебне металне плоче (такозване „корњаче“ - *testudo alveolus, testudo alvei*) која је висила на ланцима и која се спуштала и подизала у циљу регулације температуре (Vitr. *De arch.* 5. 10. 1; Nielsen 1993: 16). У случају тепидарија, а понекад и неких када калдарија, где је вода била нешто хладнија од осталих, каде често нису имале директан довод воде из котла помоћу оловних цеви, већ је вода индиректно загревана преко подног грејања и тестуда.

Температура у купатилима зависила је, поред система суспензура и тубулације, и од соларне енергије. Сунчева светлост је долазила кроз велике прозоре који се у градитељству уводе од I века н. е. (Nielsen 1993: 18). Употребом великих прозора и акумулацијом сунчеве топлоте у просторијама, долазило је до знатних уштеда у горивима која су због развоја економије, производње и раста популације, постајала све скупља (Ring 1996: 723). На налазиштима се углавном налазе остаци прозора у фрагментима, зидани допрозорници или делови оквира од прозора. Величина прозора је варијала, као и њихов облик (квадратни, правоугаони, лучни). Познате су различите димензије прозора терми (у Хартфилду само 23,5 x 27 cm, у Херкуланеуму 80 x 80 cm и Помпејама 70 x 100 cm) (Broise 1991: 63, Komp 2009: 20, Tabelle 1).

Систем загревања римских купатила био је различит од данашњег грејања. Топлота се, за разлику од данашњих радијатора, ширила по великим површинама, подовима, зидовима, сводовима. Као гориво је коришћено дрво. Међутим, да би се постигла температура, било је потребно доста времена, али је једном загрејана подлога дуго могла да емитује топлоту и лако да се одржава. У већим јавним купатилима ватра углавном није гашена током ноћи. Плиније помиње да када му у летњиковца дођу ненајављени гости, радије их води у јавно купатило у оближњем граду (*Vicus Augustanus*), јер му за загревање сопственог купатила треба превише времена (Pliny *Ep.* 2.17. 26).

Једна просторија у купатилу могла је да има једно или више ложишта. Топлота ватре из префурнија ишла је између стубића суспензуре и директно загревала просторију, а индиректно су могле да се греју и суседне просторије. Тако, на пример,

ако су калдаријум или судаторијум загревани директно, поред њих је индиректно могао да се греје и тепидаријум. Температура која је била потребна за загревање стамбених објеката била је око 150°. Код мањих купатила била је потребна нешто већа температура, док је за велике терме, на пример царске, било потребно достићи и око 800°, а том приликом су ложена и цела стабла дрвећа (Kretzschmer 1953: 15). У реконструисаном војничком купатилу у утврђењу у Залбургу, у два наврата извршена су експериментална загревања једне просторије са хипокаустом, која су дала сличне резултате (Kretzschmer 1953: 21-29; Hüser 1979: 14-29). Реч је о калдаријуму величине 5,14 x 4,42 m (22,72 m²), дебљине зидова 50 cm, са суспензуром од 8 x 10 стубаца и ложиштем дужине 2,2 m и ширине канала 45 cm (Hüser 1979: 13, Abb. 2). У експерименту су за загревање коришћени дрво и угаљ. Утврђено је да је у најповољнијем случају потребно око четири и по сата да би се температура пода у просторији која се директно греје из префурнијума подигла на 40°, односно на 25° у суседним одајама. У најнеповољнијим условима било је потребно читавих 7 сати и 45 минута да би се у суседним просторијама под загрејао на 25° (Hüser 1979: 27-28, Abb. 19-22). Константовано је да систем загревања хипокаустом ни у ком случају није спор систем и да не постоји савремено грејање које је у стању да за кратко време од хладних просторија са масивним зидовима и подовима направи такву пријатну климу у простору као хипокауст (Hüser 1979: 28). Овим истраживањима је утврђено да је у префурнијуму могуће сагорети око 70 kg дрвета на сат, односно око 20 цепаница (Hüser 1979: 28).

Пробама у римском купатилу у Wewlyn-у истраживачи су установили да је за загревање купатила било потребно 15,4 kW, односно око 13 kg дрвета по сату (Hüser 1979: *loc. cit.*). Зидови калдаријума и тепидаријума били су до 20 cm према средини језгра загревани до температуре око 30°, а покривач хипокауста и део стубаца био је око 50°, за шта је била потребна топлота од око 1,26 x 10⁶ KJ. За загревање овог купатила било је оптимално потребно око 5 сати, односно око 70 kW снаге топлоте и око 57 kg дрвета по сату (Hüser 1979: 28).

У делима античких писаца и епиграфској грађи, која броји неколико стотина различитих натписа, налазимо бројне податке о различитим аспектима купања у римско доба (Fagan 2005: 225 sqq). Археолошким истраживањима откривено је преко хиљаду римских купатила широм Римског царства. У римским провинцијама на тлу данашње Републике Србије, регистровано је и истражено око четрдесетак римских купатила (Табела 1), док је број епиграфских сведочанстава о купатилима веома редак (Додатак 1).

Сл. 35 - Римске терме, поглед на комплекс са севера (мај, 2012)

VI Покретни налази

VI.1 Оловна цев

Током истраживања римског купатила у Чачку регистрован је остатак оловне водоводне цеви у просторији која је служила као фригидаријум (просторија 1) (сл. 7). Цев је нађена *in situ*, са крајем који је излазио из јужног зида просторија према унутрашњости

Кат. бр. 1

Кат. бр. 1
терме 1970, четвороугаони базен - фригидаријум,
јужни зид
А II-37, Р. бр. 140/1970
цев
олово
дужина 32 cm, пречник отвора: 9 x 8 cm, дебљина
зидова 0,7-0,8 cm
Фрагмент оловне водоводне цеви кружног пресека,
са хоризонтално разгнутим једним крајем.
Необјављено.

Оловне цеви су саставни део водоводних инсталација римских купатила. Поред олова, за њихову градњу су коришћени и други материјали. Употреба оловних цеви забележена је код балнеума у Гамзиграду-*Romuliana* (Петковић 2005: 66; Чанак-Медић, Павелка-Стојковић 2010: 100-102), виле са перистилом, терми и виле са октогоном на Медијани (Петровић 1994: сл. 37).

Вода је из секундарног резервоара (*castellum*) одвођена до фонтана, базена или када. Олово је био цењен материјал за израду цеви. Међутим, на неким налазиштима готово се уопште не среће или веома ретко, као на пример код римских грађевина у Атини или објеката у Германији и Британији. У Британији су највише коришћене дрвене цеви, иако је ова провинција била један од водећих произвођача олова (Hodge 1992: 307). Олово је отрован метал и на ту чињеницу је указивао Витрувије (*Vitr. De arch.* 8. 6. 11). Оловне цеви углавном нису коришћене за проток пијаће воде (Hodge 1992: 308), мада нису биле отровне у оној мери коју јој савремени истраживачи приписују. Прво, калцијум-карбонат који се скупљао на зидовима цеви спречавао је контакт олова са водом, а друго, вода се у цевима задржавала свега неколико минута, тако да поједини истраживачи сматрају да коришћење воде из ових цеви није битније могло да утиче на људско здравље (Hodge 1992: 308 et note 11).

Олово је било релативно лако доступан материјал и једноставан за обраду, мада тежак и скуп за транспорт. Све оловне цеви су се производиле према стандардним дужинама од 10 римских стопа (2,957 m) (Hodge 1992: 309). Просечна дебљина олова код цеви за приватну употребу за виле или балнеа била је између 0,6-0,7 cm, док је код средње великих цеви она износила 1,4-1,5 cm. Отвор је у случају танких оловних цеви био просечног пречника око 9 cm. На римским цевима забележена су три начина спајања крајева оловних плоча: једноставним преклапањем, преклапањем и

додатним савијањем, или се саставак заливао другим материјалом (Hodge 1992: 311-312, fig. 216-217). Код оловних цеви, под притиском воде долазило је до деформисања унутрашњег облика и оне су постајале обле услед притиска велике количине воде. Међутим, у случајевима малог притиска и протока воде, унутрашњи облик цеви је био више елипсаст или крушколик.

У балнеуму у Чачку коришћене су стандардне цеви малог пречника (8-9 cm) и мале дебљине зидова (0,7-0,8 cm). У питању је тип цеви *quinaria*, који представља најмању врсте оловних цеви (Hodge 1992: 310). Цев је вероватно спојена једноставним преклапањем ивица, које су у време открића биле благо размакнуте. Релативно округла унутрашњост могла би да укаже пре на дуготрајност употребе, него на велики проток воде. Поред тога, овај фрагмент има очуван један крај са извученом ивицом који упућује да је цев имала наставак (вероватно цеви са истим таквим крајем) и да су оба дела била спојена оловном отопљеном масом.

VI.2 Опеке

У градњи касноантичког балнеума у Чачку опека (*later*) је коришћена за зидање доватника, сводова ложионице и отвора на нивоу хипокауста за струјање топлог ваздуха, у градњи хипокаусних стубића, одводних канала, подова и др. Употребљаване су опеке различитог формата.

Највеће опеке су служиле за поплочавање подова у фригидаријуму (просторија 7) и биле су димензија 52 x 52 x 6 cm, у појединим случајевима дебљине од 7 до 9 cm. За подове су коришћене и лептирасте опеке дужине 6,7-7,4 cm и висине 2,4-3,2 cm (Прокић 1975: сл. на страни 175). Код хипокаусних стубића основу чини опека димензија 30 x 20 x 5 cm, на коју су слагане опеке 18 x 18 x 5 cm, везане малтером. На своду и зиду западног префурнијума коришћене су опеке формата 44-45 x 28 x 6 cm, 36 x 28 x 6 и 34 x 28 x 6 cm.

Кат. бр. 2

Кат. бр. 2
терме, просторија 2, на простору између два зида
и уз јужни зид просторије 1, са спољне стране
А лептирастих опека
А II-39, Р. бр. 29, 60, 1970
печена глина
дужина 6,7-7,4 cm; висина 2,4-3,2 cm
Седам лептирастих подних опека од светлоцрвене
до мрке печене глине, са крупним зрнима песка.
Необјављено.

Кат. бр. 3

Кат. бр. 3
терме, просторије 2, 3, 4 и 5, у шуту у нивоу хипо-
кауста и са спољне стране јужног зида просторије
1 (јама)
А II-40, Р. бр. 29, 60, 125/1970
56 лептирастих опека
печена глина
дужина 6,7-7,4 cm; висина 2,4-3,2 cm
Седамнаест целих и тридесет седам фрагментова-
них лептирастих подних опека од светлоцрвене
и мрке печене глине, са крупним или ситнијим
зрнима песка.
Необјављено.

Кат. бр. 4

Кат. бр. 4

терме
хексагонална опека
печена глина
дужина 5 cm; висина 3,6 cm
Фрагмент хексагоналне подне опеке од светлоцрвене печене глине, песковите фактуре, са остацима малтера.
Необјављено.

Опеке су у балнеуму коришћене као део зидне масе, али и за поплочавање просторија. Дobar компаративни материјал представљају формати опека насеља са вилама и економским зградама Медијане (IV- прва половина V века) и грађевина у оквиру касноантичког Ниша-*Naissus*. Забележено је двадесет пет различитих димензија опека (Radivojević-Mičanović 1997: 180). За градњу зидова коришћена је опека правоугаоног формата, димензија 35-38 x 28 x 4-5 cm или 41-45 x 28-30 x 5-7 cm, док су код завршне обраде подова коришћене углавном опеке квадратног облика, најчешће димензија 40 x 40 cm, какав је случај код поплочавања балнеума виле са перистилом на Медијани (Radivojević-Mičanović 1997: 182). У Ромулијани су забележене две врсте опека у зидању јужне куле и бедема с почетка 4. века (41 x 29 x 5,5 cm и 48 x 33 x 7,5 cm), док су за зидање зоне сокла коришћене опеке 45 x 30 x 5-5,5 cm (Jeremić 1997: 8). Ово су формати карактеристични за касноантичку епоху и представљају наставак производње италског типа опека, док је за источне провинције било карактеристично зидање опекама квадратног формата (Jeremić 1997: 10-11).

VI. 3 Елементи инсталација за зидно грејање и делови зидне оплате

Током истраживања касноримског балнеума у Чачку регистровани су делови инсталација за зидно грејање. Реч је о налазима шупљих керамичких цеви (*tubuli*) и опека са испупчењима-брадавицама (*tegulae mammatae*), који су пронађени у просторијама са хипокаустима. Такође су у слоју шута налажени и керамички калемови који су коришћени за причвршћивање завршне зидне оплате (камена, мермера, опека) за зидни малтер.

Кат. бр. 5

Кат. бр. 5

терме, просторија 3, у нивоу хипокауста
А II-38, Р. бр. 128/1970
тубулус
печена глина
димензије 30 x 11 x 11 cm
Фрагментован тубулус облика квадрата, квадратног пресека, са два наспрамна правоугаона отвора глатких ивица. Спољне подужне ивице тубулуса строугласто су засечене. Израђен од светлоцрвене печене глине, са примесом млевеног кречњака и песка. На једној од наспрамних страна, која нема правоугаони отвор, виде се трагови лепљења на зидну површину (остатак белог кречног малтера мешаног са крупним песком).
Необјављено.

Кат. бр. 6

Кат. бр. 6

терме, просторија 3, у нивоу хипокауста
А II-38, Р. бр. 129/1970
тубулус
печена глина
димензије 25,5 x 13 x 12 cm
Тубулус у облику квадрата, веома грубе израде, неправилних страница и трапезоидног пресека. Израђен од једног комада печене глине, који је савијен и слепљен. Два правоугаона отвора на наспрамним странама. Спољне подужне ивице тубулуса троугласто су засечене, као и странице при крајевима. Израђен од црвеномрко печене глине, грубе фактуре, са примесом млевеног кречњака и песка. Видљиви трагови малтера на једној од подужних страна, на којима нема перфорације.
Необјављено.

Кат. бр. 7

Кат. бр. 7

терме
б.б.
фрагмент тубулуса
печена глина
димензије 10 x 9 cm, дебљина зида 1,4 cm
Фрагмент тубулуса од светлоцрвене печене глине, са крупним и ситним зрнима песка. На спољној површини уочавају се трагови малтера.
Необјављено.

Кат. бр. 8

Кат. бр. 8

терме
б.б.
фрагмент тегула мамате
печена глина
димензије 9,5 x 6 x 3 cm; висина брадавице 4 cm
Два фрагмента тегуле мамате од светлоцрвене печене глине, са примесом мрвљеног кречњака и песком. Очуван по један угао опеке, са угаоном стопом-брадавицом, квадратног пресека. На странама видљиви трагови малтера.
Необјављено.

Кат. бр. 9

терме, просторије 3, 4 и 5, у шуту у нивоу хипокауста
А II-41, Р. бр. 127, 130, 158/1970.
14 калемова
печена глина
висина 7,8-8,9 cm, пречник основе 6,7-8,2 cm
Четрнаест керамичких калемова, међу којима се разликују примерци са једном или две прстенасто наглашене равне базе. На појединим примерцима горња ивица је дорађивана руком (видљиви остаци утиснутих прстију). Од базе се конично шири према другој страни која је равна. Уочава се вертикална перфорација квадратног облика, за провлачење гвозденог клина. Неколико примерака има кружне вертикалне перфорације дорађене до квадратног облика. Израђени од светлоцрвене до мркоцрвене печене глине, са примесом ситног или крупног песка. На неким примерцима уочавају се трагови горења са спољне стране.
Необјављено.

Како смо у претходним поглављима поменули, проналаском система загревања зидова крајем доба Републике, у римским купатилима дошло је до повећања енергетске ефикасности, бржег загревања сауна, просторија за топла и врућа купања, као и продуженог времена емитовања акумулиране топлоте. Нови систем је омогућио да се не ствара пара у просторијама (Nielsen 1993: 14-15; Yegül 1995: 363-365). У систему загревања зидова коришћене су шупље керамичке цеви (*tubuli*) и опеке са испупчењима (*tegulae mammatae*), које су кроз своје шупљине, а преко суспензура, спроводиле топао ваздух из пећи (*praefurnium*) до инсталација које су водиле до таванског простора. Загревање зидова помоћу тубула и тегула мамата карактеристично је за купатила, док се у стамбеној архитектури оно углавном не користе (Kretschmer 1953: 8).

У балнеуму у Чачку забележене су две врсте тубулуса са правоугаоним перфорацијама, различитих димензија и састава глине од које су печене (Кат. 5-6). У публикованом раду о купатилу из Чачка помиње се и тубулус нешто већих димензија, 28 x 18 x 18 cm, који је највероватније коришћен као хипокаусни стубић - *pila* (Прокић 1975: 174, цртеж). Примери коришћења тубулуса за зидно загревање забележени су у многим термалним објектима у Римском царству (Nielsen 1993: 14-15; Yegül 1995: 363-365), а могли су да служе и као делови хипокауста. У балнеумима већег броја утврђења на германском лимесу забележено је постојање зидова са тубулацијом: у Залбургу (Saalburg), Нидербиберу (Niederbieber), Вајнсбергу (Weinsberg), Хедесдорфу (Heddesdorf), Холцхаузену (Hozhausen), Каперсбургу (Kapersburg), Буцбаху (Butzbach), као и на другим налазиштима (Kretschmer 1953: 10-14).

У просторији 6 мањих терми (балнеума) из Бељине код Чачка (друга фаза објекта), регистровано је коришћење по четири вертикално постављена тубулуса који су носили конструкцију пода у просторији (Васић 1983: 10). Идентична ситуација забележена је код хипокаусних инсталација преторија у оквиру утврђеног мансија у Идимуму код Медвеђе из IV века, где су по четири тубулуса у два вертикална реда образовала хипокаусне стубиће (Vasić, Milošević 2000: 64, Т. VI, 1). Фрагменти тубулуса забележени су у просторији 3 (*sudatorium*) и могли би да сведоче о зидном грејању ове просторије (Vasić, Milošević 2000: 55).

Поред тубулуса, као врста зидне облоге за струјање топлог ваздуха коришћене су и кровне опеке, које су на четири стране имале испупчења у облику брадавица (*tegulae mammatae*). Ове тегуле су за зид причвршћиване кламфама и клиновима са Т-главом уметнутим у калемове, и, ретко додуше, керамичким клиновима (Иванов 1971: обр. 16; Yegül 1995: 363, Fig. 455). Понекад су за тубулацију коришћене обичне кровне опеке (*tegulae*), причвршћене за зид керамичким клиновима (Yegül 1995: Fig. 455, c) (сл. 28).

Калемови (Кат. 9) са клиновима служили су за причвршћивање оплате од опека или тањих мермерних плоча (Baatz 1988: 68-70), стварајући шупљину кроз

коју је струјао топао ваздух из префурнијума. У римским градњама купатила инсталације од тубула и тегула мамата представљале су најраспрострањенији тип, док се у појединим регијама јављају калемови са клиновима или самостални керамички клинови. Потоњи су карактеристични за Северну Африку, Малу Азију, Родос и Крит (Biers 2003: 310), док се калемови са Т-клиновима, какви су нађени у Чачку, јављају најчешће у Грчкој и провинцијама северно од Грчке, као и у Британији, и сматрају се регионалном појавом касноантичког и рановизантијског периода (Biers 2003: 310 et note 34-36). Керамички калемови веома су бројни у Доњој Мезији и Тракији, а пронађени су у балнеумима, јавним зградама и вилама у Ескусу, Новама, Никополис ад Иструму, Сердици, Германији, Пауталији, Одесосу и другим местима (Иванов 1971: 41, обр. 17; Вачева 1994: 1-8). Већа количина калемова са Т-клиновима откривена је у слоју шута великог триклинијума виле са перистилом из IV века на Медијани (непубликовано).

VI. 4 Остаци фреско-сликарства

Касноантички балнеум у Чачку имао је у појединим просторијама зидове украшене фреско-сликарством, о чијем постојању сведоче налази фрагмената малтера са траговима бојења. Налази потичу искључиво из слоја шута и регистровани су у три просторије - палестри (6), четвороугаоном фригидаријуму (1) у источном делу купатила и у једној просторија са хипокаустом (према нашем плану вероватно просторија 3).

Кат. бр. 10

Кат. бр. 10

терме, просторија 1 са хипокаустом (А), у шуту између стубића, у средишњем делу просторије
Р. бр. 34/1970
фреске
бојени малтер
Три већа и једанаест мањих фрагмената фресака, различито бојених површина. Подлога светлорозе боје. На појединим фрагментима остаци светлорозе, као и трака тамноцрвене боје.
Необјављено.

Кат. бр. 11

Кат. бр. 11

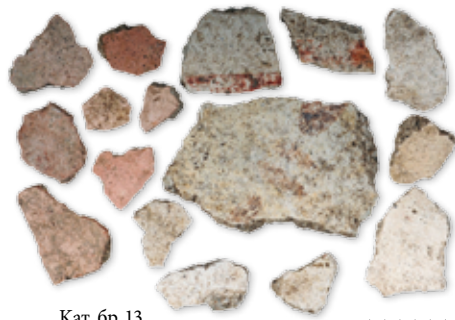
терме, уз јужни зид четвороугаоног базена, односно у шуту - јами испод гроба
Р. бр. 28/1970
фреске
бојени малтер
Једанаест мањих фрагмената фресака, различито бојених површина, међу којима су заступљене светложућкаста и плавичастозелена боја. Подлога светлорозе са туцаном опеком.
Необјављено.

Кат. бр. 12

терме, уз јужни спољни зид четвороугаоног базена - у јами
Р. бр. 61/1970
фреске
бојени малтер
Мањи фрагменти фресака беле, жућкасте и зеленкасте боје. Подлога различитих структура. Поједини фрагменти су без примеса песка са туцаном опеком.
Необјављено.

Кат. бр. 13

терме, уз јужни спољни зид четвороугаоног базена - у јами
Р. бр. 108/1970
фреске
бојени малтер
Неколико фрагмената фресака са остацима бојења тамноцрвеном бојом у облику трака. Подлога светлорозе боје.
Необјављено.

Кат. бр. 13

Кат. бр. 14

терме 1971, палестра, југозападни угао, у слоју шута испод пода друге фазе
б.б.
фреске
бојени малтер
Три фрагмента фреско-малтера. На једном очувано бојење светлосивом бојом.
Необјављено.

Кат. бр. 14

Кат. бр. 15

терме, источни део грађевине, ниво испод гробова
б.б.
фреске
бојени малтер
Мањи број ситнијих фрагмената фреско-малтера са остацима светлорозе и окер боје.
Необјављено.

Кат. бр. 16

терме, са спољне стране зида апсидалног базена, у шуту
Р. бр. 36/1970
фреска
бојени малтер
Један фрагмент фреско-малтера са траком црвене боје, ширине 3 cm, на белој подлози.
Необјављено.

Кат. бр. 15

Кат. бр. 16

Фрагментарност налаза фреско-сликарства у балнеуму у Чачку не дозвољава могућност реконструкције изгледа заступљених мотива, осим што су постојале појединачне траке црвене боје. Изглед мотива бојених сивом, светлорозом, зеленкастоплавом и окер бојом није познат (могуће да су и у њиховим случајевима биле исцртане траке, које су раздвајале одређене зоне зидова).

Подлога за фреске у касноантичко доба била је далеко од квалитета помпејанског фреско-сликарства. Витрувијеве препоруке о nanoшењу шест слојева зидних подлога, три које садрже песок и три са мермерним прахом, чак и у његово време мало ко је поштовао (Ling 1992: 199). За припрему зидних површина коришћен је гашени или негашени креч, са додатком различитих агрегата (млевена опека, мрвљени камен, песок вулканског порекла, фини песок, плева). Римљани су познавали око десет врста малтерних подлога. Грубљи слојеви су nanoшени на зидну површину у дебљини 7-25 mm, док су завршни слојеви били дебљине 3-7 mm. Последњи слој се полирао, а у доба касне антике приметно је да је он веома танак и да је често био са пукотинама.

Подлога на коју су наносене боје била је свежа и мајстор-сликар (*pictor parietarius*) наносио је мотиве, подељене у три основне зоне по хоризонталном принципу, одозго на доле (Ling 1992: 203, 213).

Основне боје заступљене у фреско-сликарству балнеума у Чачку су окер, плава и тамноцрвена. Оне представљају најјефтиније пигменте који су могли да се набаве на тржишту (једна мера жутог пигмента коштала је 1,5-8 сестерција, црвена је била 2-8 сестерција, док је за плаву требало издвојити 32-44 сестерција, зависно од порекла боје; египатски пигмент је био јефтинији од боје из Италије) (Ling 1992: 209). Из нехидрираног оксида гвожђа добијане су нијансе црвене боје које су произвођене у Синопи на Црном мору, у Кападокији, на Лемносу, у Египту, Северној Африци и Балеарским острвима и које су стизале у најудаљеније крајеве Римског царства (Ling 1992: 207). Нијансе окер боје добијане су од хидрираног оксида гвожђа, било кристализацијом или директно из земље, а тај пигмент је познат по производњи на Атици и у Италији (Ling 1992: 208). Плава боја је добијана од бакра, песка и кречњачког праха, печених у куглицама на високом температурама. Алат који је био потребан за наношење подлога и бојење били су зидарска мистрија (*trulla*), пердашица (*liaculum*) и четкица од свињских чекиња различитих величина (*peniculli*).

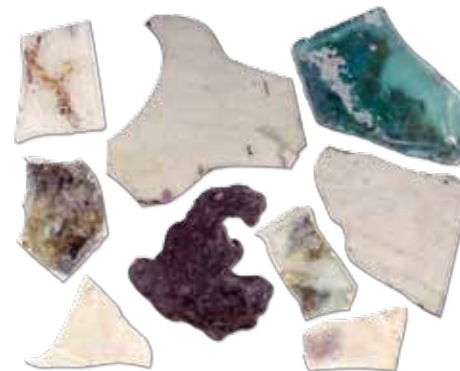
Осликавање просторија у купатилима није ретка појава. На територији Србије у већем броју балнеума и терми забележено је више примера осликавања зидова. Најближу паралелу налазимо у источној просторији друге фазе купатила у Бељини, где су у шуту регистровани фрагменти осликани цинобер и сивом бојом са једноставним биљним и геометријским облицима (Васић 1983: 11). У делимично истраженом балнеуму у Прњавору из средине - друге половине IV века, пронађени су фрагменти зидног сликарства (Васић 1985: 128), док су у купатилу у Маргуму у две просторије, у шуту нађени фрагменти фресака са линеарним мотивима, оквирима црвене боје, тракама са јајастим штапићима окер боје и биљним орнаментима зелене боје, за које истраживачи претпостављају да припадају стилу III века (Мано-Зиси, Марић и Гарашанин 1950: 151).

И у јавним термама цивилног насеља у Виминацијуму забележени су остаци фреско-сликарства (Zotović 1973: 49), док је балнеум цивилног насеља Егете из периода III-IV века у североисточној просторији имао фреске са вегетабилним мотивима (Petrović 1986: 369). У утврђеном царском имању у Гамзиграду, у полукружној ниши приступне дворане балнеума, пронађени су остаци фресака (Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010: 101). Калдаријум касноантичког балнеума у путној станици *Idimum* код Медвеђе красиле су фреске са вегетабилним орнаментом изведеним црном бојом, а заступљени су и геометријски мотиви ромбова (Vasić, Milošević 2000: 47, T. IV, 1-2).

Из наведених примера се види да је украшавање касноантичких балнеума и терми била општа појава. Углавном су коришћене јефтине боје (окер, црвена и плава), као у балнеумима у Чачку и Бељини, али и црна (*Idimum*) или браон боја (*Mediana*). Репертоар орнамената је веома сужен. Углавном су у питању једноставни геометријски облици - уже или шире траке, ромбови, биљни мотиви, док фигуралне представе до сада нису забележене.

VI. 5 Прозорско стакло

Ископавањима касноантичког балнеума у Чачку регистрован је већи број фрагмената равнoг прозорског стакла. На некима од њих остале су очуване обло завршене ивице које упућују на ивичне делове окана од стакла. Фрагменти су нађени у шуту грађевине и углавном се везују за јужне и западне просторије.

Кат. бр. 17

Кат. бр. 18

Кат. бр. 19

Кат. бр. 20

Кат. бр. 17

терме, уз јужни спољни део кеса 10/1970

Већи број фрагмената равнoг прозорског стакла: више фрагмената светлозелене боје дебљине 0,2-0,3 cm, 1 фрагмент од млечнобелог стакла дебљине 0,2 cm и 1 фрагмент тамнозелене боје дебљине 0,7cm. Међу налазима је и фрагмент аморфног олова, највероватније од прозорског оквира. Необјављено.

Кат. бр. 18

терме, уз јужни спољни зид просторије 2 са хипокаустом, у црном слоју, ниво хипокауста
Р. бр. 43/1970, кеса 21

Већи број фрагмената равнoг прозорског стакла плавичасто-зеленкасте боје, нађених заједно са фрагментима стаклених посуда. Необјављено.

Кат. бр. 19

терме, са спољне стране грађевине у шуту, између апсидалних просторија са хипокаустом, ниво стубића

Р. бр. 117/1970, кеса 40

Три фрагмента равнoг стакла, од ког су фрагмент зеленог дебљине 0,4 cm, млечнобелог 0,15 cm и плавичастиг 0,1 cm. Необјављено.

Кат. бр. 20

терме, просторија 3, ниво хипокауста
Р. бр. 146/1970, кеса 50

Четири фрагмента равнoг стакла зеленкасте боје и један фрагмент ивице прозора са заобленим и благо профилисаним крајем. Необјављено.

Кат. бр. 21

терме, ван грађевине, уз апсидални зид просторије 3, ниво хипокауста

Р. бр. 148/1970, кеса 52

Око тридесетак фрагмената прозорског стакла у зеленкастим нијансама. Необјављено.

Кат. бр. 22

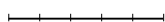
терме, са спољне стране просторије 4, уз јужни зид, према Народној банци, ниво хипокауста

Р. бр. 153/1970, кеса 54

димензије 17 x 8,5 x 0,8 cm и мање
Један масивни и четири мања фрагмента равнoг стакла. Необјављено.

Кат. бр. 22

Кат. бр. 23

терме, сонда 8
Р. бр. 161/1970, кеса 57
димензије 6,5 x 5,2 x 0,9 cm и мање
Четири фрагмента равнoг прозорског стакла, од који су два са ивицама.
Необјављено.

Кат. бр. 24

терме, помоћно ложиште у углу апсидалног базена и просторије 4
Р. бр. 169/1970, кеса 59
Три мања фрагмента равнoг стакла плавичасте боје.
Необјављено.

Остаци прозора из балнеума у Чачку углавном су израђени од стакла зеленкасте боје, ређе беличастог или плавог. Ову разлику бисмо, уз ограду, могли да припишемо различитим фазама балнеума, да су плавичаста стакла из прве, а зеленкаста из друге, мада су прозори због крхке структуре могли да буду мењани и независно од градитељских активности на објекту. Дебљина прозорског стакла грађевине варира (за светлозелено између 0,2-0,8 cm, безбојно је дебљине 0,3 cm, док је плавичасто стакло дебљине 0,2-0,3 cm).

Појам прозорско стакло потиче од речи *fenstera*, којом су у најширем смислу означавани отвори било које врсте (Комр 2009: 15-16). У латинским текстовима у употребу је ушла реч *specularia* од глагола *spectare* (гледати, посматрати), за означавање читавог простора или његов оквир. Прозорска стакла су изум Римљана. Значај, величину и прозирност добијају од I века п. н. е. а у доба Царства се код градских базилика и терми појављују велике прозорске површине (Комр 2009: 16-18). Стакло је уметано у олучаста удубљења или урезе, а оловне спојнице су служиле за његово причвршћивање за оквир. Код појединих грађевина регистровани су прозорски оквири од дрвета (Херкуланеум, Залбург), мермера (Фаустинове терме у Милету), бронзе (форумске терме у Помпеји), а потоњи су, захваљујући систему за окретање, могли и да се отварају, што није био случај са стаклом у каменим оквирима или са двоструким стаклима (Комр 2009: 19).^[4] У III и IV веку прозорско стакло је било нешто тање и прозирније у односу на претходно доба и најсличније је данашњем стаклу. Заобљеност ивица је настајала из техничких разлога, односно због немогућности притискања у угловима приликом изливања стаклене масе у подлогу (Haevernich, Hahn-Weinheimer 1955: 66). Фрагменти прозорског стакла налажени су на бројним налазиштима, међу њима и приликом истраживања балнеума, али због бројности, као и недостатка детаљнијих студија, они на овом месту неће бити разматрани.

[4] О величини стакла, cf. supra p. 33.

VI. 6 Камени споменици

Приликом истраживања балнеума у Чачку регистровано је пет фрагментованих камених споменика, од којих је један са латинским натписом (Кат. 25), један представља горњи део вотивног споменика (Кат. 26), док остала три примерка представљају фрагменте колонета (Кат. 27-29). Три фрагмента камених споменика (Кат. 25, 27-28) су случајни налази, пронађени радом булдожера на релативној дубини од 0,5 m „на источној страни оштећеног апсидалног базена“, један фрагмент (Кат. 29) је налаз из јаме из четвороугаоног базена (просторија 1), док је део вотивне аре (Кат. 26) нађен уз преградни зид апсидалног базена фригидаријума (просторија 7).

Кат. бр. 25

Кат. бр. 25

терме, случајан налаз на дубини од 0,5 m на источној страни оштећеног апсидалног базена
Р. бр. 4/1970
димензије 13 x 11 x 4 cm
жућкасто-беличасти кречњак
Фрагмент споменика од беличастог кречњака са делимично очуваним текстом у два реда, писан латинским капиталама висине 5,5 cm:
] | [- - -] T(itus) Au[relius] ? - - - | - - -] + S + [- - - | - - -
У првом реду се налази лигатура AV и знак за раздвајање слова у облику троугла. У истом реду је и остатак гентилног имена на *Au-*, док би у другом реду прво слово могло бити *V, P* или *R*.
Објављено: С. Ферјанчић, Г. Јермић, А. Гојић, *Римски епиграфски споменици Чачка и околине*, Чачак: Прилози за историју Чачка 2, 2008, 75, Кат. 22 (фото).

Кат. бр. 27

Кат. бр. 26

терме, нађен прислоњен уз преградни зид апсидалног базена фригидаријума
Р. бр. 138/1970
пешчар
Фрагмент горњег дела римске аре од пешчара. Очувани су горњи профилисани део капители и средишњи део без епиграфског садржаја.
Необјављено, изгубљено.

Кат. бр. 28

Кат. бр. 27

терме, случајан налаз на дубини од 0,5 m на источној страни оштећеног апсидалног базена
Р. бр. 5/1970
димензије 20, 5 x 6,7 x 2,7 cm
жућкасто-беличасти кречњак
Фрагмент квадратне базе и три прстена благо елипсасто профилисаних колонета од жућкасто-беличастог тврдог кречњака. На спољној страни се уочава мањи број видљивих вертикалних и косих плитких уреза длетом.
Необјављено.

Кат. бр. 28

терме, случајан налаз на дубини од 0,5 m на источној страни оштећеног апсидалног базена
Р. бр. 5/1970
димензије 16 x 8 x 2,6 cm
жућкасто-беличасти кречњак

Кат. бр. 29

Фрагмент благо елипсасте колонете од жућкасто-беличастог тврдог кречњака доброг квалитета. На спољној страни местимично су видљиви вертикални и коси плитки урези длетом. Нађен заједно са Кат. 25 и 27. Необјављено.

Кат. бр. 29

терме, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена, у јами

Р. бр. 107/1970

очувана дужина 11,5 cm; пречник 4,6 x 4,0 cm

жућкасто-беличасти кречњак

Фрагмент колонете, одбијених врхова и делимично оштећене спољне површине, кружно-елипсастог пресека, од квалитетног тврдог жућкасто-беличастог кречњака. На мањој површини видљиви су густе паралелни вертикални жљебови обраде. Необјављено.

Фрагменти камених споменика нађени у балнеуму у Чачку највероватније су секундарно коришћени у градњи објекта или у некој од преправки. Примерак који може да се ближе хронолошки определи је фрагмент натписа из периода II-III века (Кат. 25). Овом периоду одговарају палеографске карактеристике натписа и царски гентилициј *Aurelius*, који је особа која се помиње на натпису могла да добије у време Марка Аурелија или Каракале (Ферјанчић, Јеремић, Гојгић 2008: 21, 75, Кат. 22).

Пракса да се старији споменици, било надгробни или вотивни, користе као грађевински материјал за објекте у касној антици, забележена је на територији Чачка у оквиру грађевине из IV века у порти цркве Светог Вазнесења, као и у конструкцији објекта у утврђеном комплексу на Јелици из VI века, где су епиграфски споменици били преобликовани за базе стубова, делове прозора и сл. (Ферјанчић, Јеремић и Гојгић 2008: *passim*, са старијом литературом).

VI. 7 Керамичке посуде

Приликом археолошких истраживања касноантичког купатила у центру Чачка регистрован је релативно мали број керамичких посуда. Репертоар посуда је релативно скроман. Типолошким анализом обухваћене су 54 посуде, које се јављају у следећим облицима: зделе, лонци, тањири, крчаг, поклопци и пехари. Током 80-их година XX века начињена је типологија античке керамике из Чачка и околине, која је обухватала 83 посуде из терми (Цвјетићанин 1988: 114). Како се предмети делом налазе у типологији у музејском депоу, у анализама ћемо се придржавати сопствене типологије, коју смо начинили за ово налазиште.

VI. 7. 1 Зделе

Међу керамичким посудама из касноримског купатила у Чачку налазе се зделе, које су служиле за сервирање и јело. Заступљене су са четрнаест примерака, сврстаних у шест типова. Посуде су регистроване у четири целине: највећи број потиче из јаме (10), две посуде су из слоја црвенкасте земље из сонде 2 (Кат. 32 и 34), један фрагмент је нађен са спољне стране грађевине у нивоу хипокауста (Кат. 35), док један фрагмент обода потиче из четвороугаоног фригидаријума, из слоја изнад пода (Кат. 41).

Тип I/1 - У овај тип здела сврстано је неколико сродних форми, биконичних и калотастих, код којих је горњи део испод обода наглашен преломом. Обод је хоризонтално или косо разгранут, пречника између 17-18, 22 или 26-27 cm, високо преломљени трбух, који почива на ниској прстенастој стопи, а у случајевима калотастих примерака дно је равно. Израђене су од глине сиве, црносиве или црвенкасто-окер боје, средње пречишћене или песковите фактуре, са додатком млевеног кварца.

Посуде овог типа представљају наставак производње биконичних здела од црвено печене глине, из доба принципата, док прототипове треба тражити у келтској и дако-гетског керамичкој продукцији краја I века п. н. е. и почетка I века н. е. И ове посуде карактерише израда од сиво печене глине, калотасте или биконичне реципијент на равном дну или прстенастој стопи (тип познат као „фруктијера“), као и глачана спољна површина. Међу бројним примерима наводимо налазе из Велеснице (Vasić 1986: 270, fig. 25/7) и Љубичевца-Обале (Popović, Mrkobrad 1986: 309, fig. 8/1-10; 9/1).

На територији Чачка овакве зделе регистроване су у Бељини (Цвјетићанин 1988: 105, тип I/4), док је у Сингидунуму најсличнија форма биконичних здела регистрована у насељу у слојевима краја II-III века (Nikolić-Đorđević 2000: 42-43, тип I/60), с тим што су примерци израђивани од пречишћене, црвено печене глине и црвено бојене. У III веку у овом насељу регистрован је сличан тип са прстенастим ободом, горњим кратким конусом и дном које почива на прстенастој стопи, који представља један од најчешћих облика локалне продукције, док примерке друге половине III века карактерише једноставнија профилација, без украшавања жлебовима. Сличне примерке, израђене од сиво печене глине, средње или лошије пречишћене, бележимо у Салдуму, у слоју из доба Валенса и Валентинијана, између 364-378/380. године (Jeremić 2009: 78, 85, type I/19, cat. 182-184).

Кат. бр. 30

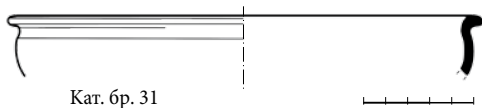
Кат. бр. 30

терме, јама

A-12

пречник обода 23,5 cm

Хоризонтално разгранути обод и калотасте трбух зделе од наранџастоокер печене глине, песковите фактуре, са примесима мрвљеног кречњака.

Kat. бр. 31

Кат. бр. 31

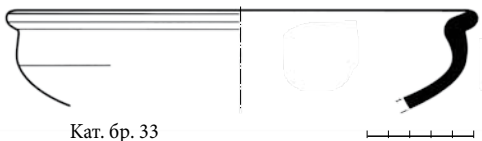
терме, јама
А-14, Р. бр. 92/1970
пречник обода 21 cm
Фрагмент лучно разгнутог обода и биконичног трбуха зделе тањих зидова, од сиво печене глине, средње пречишћене. Спољна површина је хоризонтално заглачавана.

Kat. бр. 32

Кат. бр. 32

терме, сонда 2 (8 по основи), поред темеља грађевине у чистој црвенкастој земљи
А-135
пречник обода 27 cm
Фрагмент хоризонтално разгнутог обода и калотастог трбуха зделе од тамносиво печене глине, песковите фактуре, са примесима мрвљеног кречњака.

Kat. бр. 33

Кат. бр. 33

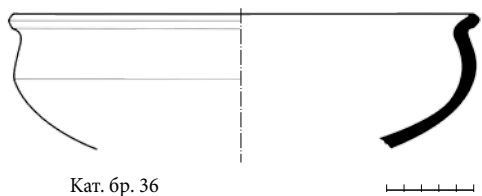
терме, јама
А-13, Р. бр. 19/1970
пречник обода 22 cm
Фрагмент лучно разгнутог и косо засеченог обода и биконичног трбуха, кратког горњег конуса, зделе од светлосиво печене глине, средње пречишћене. Испод обода, са спољне стране су три плитка жљеба. Спољна површина је глачана.

Kat. бр. 34

Кат. бр. 34

терме, сонда 2 (8 по основи), поред темеља грађевине у чистој црвенкастој земљи
А-134
пречник обода 26 cm
Дубља здела лучно разгнутог обода и кратког горњег конуса трбуха, дељих зидова, од средње пречишћене глине, сиве боје печења. Спољна површина је хоризонтално глачана.

Kat. бр. 36

Кат. бр. 35

терме, јужни спољни део, ниво хипокауста
А-189
пречник обода 22 cm
Фрагмент хоризонтално разгнутог обода и трбуха зделе дељих зидова, израђене од сиво печене и средње пречишћене глине.

Кат. бр. 36

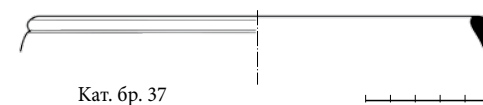
терме, јама
А-14а, Р. бр. 23/1970
пречник обода 27 cm
Хоризонтално разгнути обод и високо подигнут трбух зделе од тамносиво печене глине песковите фактуре.

Тип I/2 - Дубља или плића полусферична здела прстенасто задебљаног обода, троугласте профилације, благо заобљених зидова трбуха и прстенасте стопе. Израђена од сиво печене глине, глачане површине. Овај тип здела заступљен је са два примерка из терми у Чачку и једним из Бељине (Цвјетићанин 1988: 104, тип I/14).^[5]

[5] Овом типу припада и фрагмент обода и реципијента посуде која је опредељена као тањир, тип III/5, cf. Цвјетићанин 1988: 104.

Тип полусферичних здела има своју дугу традицију у римској грнчарској производњи (заступљен је у слојевима од I до IV века). Разлике се јављају у обради површина и у квалитету и саставу глине, карактеристичним за поједине епохе. У Мурси и на Гомолави зделе ове форме везују се за раноримску продукцију краја I до средине II века (Brukner 1981: 92, здела тип 52, Т. 79/29-31). Истом периоду припадају дубоке зделе прстенастог обода, од сиво печене глине, чија је спољна страна украшена барботин или печатним мотивном (Јегемић 2009: 72-73, типе I/1, I/2, cat. 147-149). Периоду II века припада и дубља здела из Костола-Понтес, од светлоцрвено печене глине, црвено бојене спољне површине, глачане, са жлебљеним орнаментом (Гарашанин, Васић и Марјановић-Вујовић 1984: 32, табела I, тип I/5а). Овај тип је иначе редак међу керамичким зделама у Понтесу.

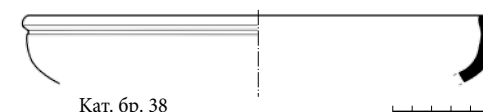
У Сингидунуму се овакве зделе израђују од почетка II до првих деценија III века, од глине која је црвено или сиво печена, црвено или сиво бојених површина, фирнисованих или украшених плитким жлебовима (Nikolić-Ђорђевић 2000: 32, тип I/33). Овом периоду припадају зделе из утврђења у Караташу-Diana (Јевремовић 1987: Т. II, тип I/27). Сличан примерак регистрован је и у старијем утврђењу у Текији-Transdierna, непознате боје печења и технолошких карактеристика (Сermanović-Kuzmanović, Јovanović 2004: 116, Тип I/5, Кат. 10).

Kat. бр. 37

Кат. бр. 37

терме, јама
А-17
пречник обода 19 cm
Фрагмент прстенасто задебљаног обода, троугласте профилације и заобљеног трбуха дубље зделе од сиво печене глине, средње пречишћене и неукрашене.

Kat. бр. 38

Кат. бр. 38

терме, јама
А-35
пречник обода 24,5 cm
Фрагмент прстенасто задебљаног обода троугласте профилације и заобљеног трбуха плиће зделе од сиво печене глине, средње пречишћене. Са спољне стране испод обода налази се плитки жлеб.

Тип I/3 - Калотаста здела, непрофилисаног и благо увученог обода и трбуха који се сужава према прстенасто наглашеној стопи. Латински назив оваквих посуда је највероватније био *catinus*, *acetabulum*, *discus*, *lanx* или *paropsis*. Израђује се од средње пречишћене глине, песковите фактуре, у сивој, мркосивој или мркој боји печења. У термама у Чачку забележена су два примерка, а тип је регистрован и у Бељини (Цвјетићанин 1988: 105, тип I/6).

У јужним деловима провинције Паноније, у Сирмијуму, на Гомолави, у Бургенама и Думбову ове зделе су израђене од црвено или сиво печене глине, пречника обода 11-17 cm (ређе су црвено бојене или мат премазане) и датују се у I век н. е. (Brukner 1981: 92, здела тип 43, Т. 78/12-18). У Сингидунуму је забележен већи број примерака у оквиру каструма и цивилног насеља, у слојевима II-III века (Nikolić-Ђорђевић 2000: 23, тип I/15). Израђени су од црвено печене и црвено

бојене глине или мркоцрвено печене и превучене фирнисом. Припадају локалној продукцији, а једна од локалних радионица, у чијем су репертоару посведочене зделе овог типа, са разликом што је примерак почивао на равном дну, налазила се у оквиру цивилног насеља у Сингидунуму (Свјетићанин 2000: 250, сл. 9/2).

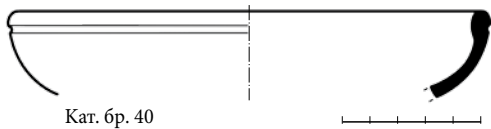
У Салдуму је забележено неколико сличних примерака од црвено или мркосиво печене глине (Јерemić 2009: 73, тип I/4, cat. 151-153). Датовани су у период краја I и почетка II века, са изузетком једног примерка који би могао бити и нешто познијег датума (Јерemić 2009: 82, cat. 153). Примерци из Текије потичу из старијег утврђења и израђени су од сиво или мркосиво печене глине (Сermanović-Kuzmanović, Jovanović 2004: 121, Тип I/27, Кат. 74-75). Зделе од сиво печене глине са крупним зрнима песка регистроване су у слојевима II-III века у Костолу-*Pontes* (Гарашанин, Васић и Марјановић-Вујовић 1984: табела I, тип I/46), док су у Караташу-*Diana* одређене у широк хронолошки распон између I и IV века (Јерemić 1987: Т. I, тип I/15).

Кат. бр. 39

Кат. бр. 39

терме, јама
А-16, Р. бр. 68/1970
пречник обода 19 cm
Фрагмент ненаглашеног обода и трбуха, који се косо спушта према дну, посуде од тамносиве глине, мрке на прелому, недовољно печене и средње пречишћене, са примесама млевеног кварца и крупног песка. Са спољне стране, испод обода, налази се хоризонтални плитки жлеб. Спољна страна је глачана.

Кат. бр. 40

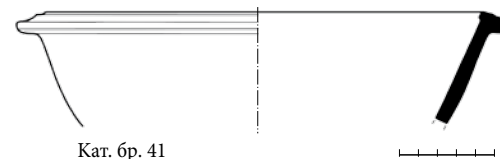
Кат. бр. 40

терме, јама
А-15
пречник обода 17,5 cm
Ненаглашени обод и трбух, који се косо спушта према дну, посуде од сиво печене глине, средње пречишћене. На спољној страни, која је глачана, испод обода налази се плитки жлеб.

Тип I/4 - Конична здела хоризонтално разгранутог обода и равнoг дна. Израђена од браон-црвенкасте печене глине, са великом количином крупно млевеног кварца.

Само један фрагмент ове врсте здела регистрован је у балнеуму у Чачку (Свјетићанин 1988: 105, тип I/28). Коничне зделе из јужног дела провинције Паноније нису бројне, за разлику од калотастих примерака. Унутрашњост им је маслинастозелено глеђосана и датују се у IV век (Brukner 1981: 97, здела, типови 85 и 86, Т. 93). Овај тип посуда често се среће у Сингидунуму, у слојевима с краја III до почетка V века (Nikolić-Đorđević 2000: 27-28, тип I/25). Примерци могу имати коничан или калотаст реципијент, док је дно равно или прстенасто наглашено. Израђивани су од добро пречишћене или песковите глине, црвене, мрке или сиве боје печења и представљају производе локалних радионица (Nikolić-Đorđević 2000: 28). Велики број примерака је, нарочито из периода друге половине IV и почетка V века, украшен техником глеђосања. Коничне и калотасте зделе су најбројније међу зделама IV и VI века из Салдума (Јерemić 2009, 79-81, тип I/25) и оне са тридесет примерака чине приближно 40% укупног броја свих здела нађених на овом налазишту (Јерemić 2009, 86-89, cat. 193-223). У Текији-*Transdierna* примерци су од црвено печене глине и зелено глеђосани

налажени у оквиру старијег утврђења (Сermanović-Kuzmanović, Jovanović 2004: 119-120, Тип I/22, Кат. 58-60). У Караташу-*Diana* калотасте и коничне зделе, плиће или дубље, сврстане су у три типа датована оквирно у IV-VI век (Јерemić 1987: Т. I, тип I/2, I/5 и I/9). Примерци су углавном маслинастозелено или мркозелено глеђосани.

Кат. бр. 41

Кат. бр. 41

терме, четвороугаона просторија, слој изнад пода
А-149
пречник обода 26 cm
Хоризонтално разгранути обод и конични трбух посуде од мркоцрвенкасто печене глине, са већим примесама млевеног кварца.

Тип I/5 - Калотаста или благо биконична здела, косо разгранутог жлебљеног обода која почива на прстенастој стопи (Свјетићанин 1988, 104, тип I/29).

Примерци нађени у јужном делу провинције Паноније, израђени од сиво печене и сиво бојене глине, датују се од краја I века до средине II века н. е. и највероватније представљају импорт из западноцарских радионица (Brukner 1981: 92, здела тип 50, Т. 79/25-28). Из ове форме су вероватно током II и III века настале зделе од црвено печене и црвено бојене глине, какве се срећу и у Салдуму у слојевима из тог периода (Јерemić 2009: 76, тип I/13, cat. 167-169).

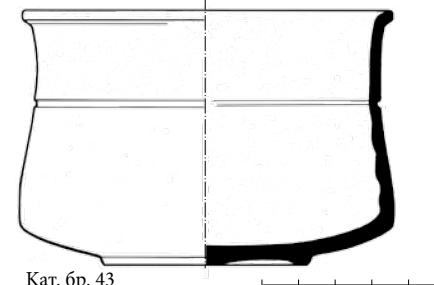
Кат. бр. 42

Кат. бр. 42

терме, јама
А-21а
пречник обода 22 cm
Косо разгранути обод троугласте профилације, са жлебом на унутрашњој површини, и биконични високо постављени трбух зделе од тамносиво печене глине, песковите фактуре са већом примесом млевеног кварца.

Тип I/6 - Биконична зделица-пехар, благо лучно разгранутог обода и ниског доњег конуса који почива на прстенастој стопи (Свјетићанин 1988: 104, тип I/30). Израђена од сиво печене, средње пречишћене глине, глачане површине.

Посуде овог типа представљају типичну керамичку продукцију II-III века. Јављају се у више варијанти, зависно од висине посуде и профилације обода. У Сингидунуму су најбројније у слојевима прве половине и средине II века, а израђене су од црвено печене глине, црвено су бојене и глачане површине (Nikolić-Đorđević 2000: 29, тип I/27). Ређи су примерци од сиво печене глине, са црно бојеном и глачаном површином. За период краја II века и вероватно почетка III века, карактеристични су сиво печени дубљи примерци, каква је посуда из Чачка.

Кат. бр. 43

Кат. бр. 43

терме, јама
А II-44
пречник обода 10 cm, висина 7,1 cm, пречник дна 5,7 cm
Дубља здела-пехар, мањих димензија, благо косо разгранутог обода, биконичног трбуха који се при дну оштро ломи. Дно почива на прстенастој стопи. На рамену и прелому конуса налази се по један плитки жлеб. Сиво печена, средње пречишћена глина. Спољна површина је глачана.

VI. 7. 2 Лонци

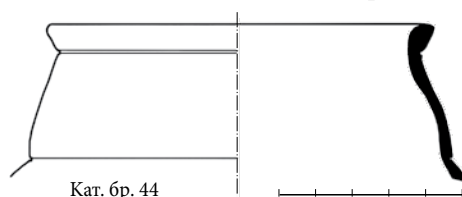
Међу керамичким посудама, лонци су заступљени са петнаест посуда, сврстаних у осам типова (на основу морфолошких карактеристика). Највећи број примерака потиче из јаме (12), два фрагмента обода су нађена у сонди 2 у слоју црвенкасте земље (Кат. 54 и 56), док је један примерак регистрован у шуту испод средњовековног гроба Г-23 (Кат. 57).

Тип II/1 - У ову групу смо уврстили два сродна примерка чије су главне карактеристике хоризонтално или лучно разгранути обод, коси или цилиндрични врат, наглашени биконични трбух, дно на прстенастој стопи и две наспрамне дршке (Цвјетићанин 1988: 108, тип II/30).^[6]

Овакве посуде, које се срећу у више сродних варијанти, представљају тип лонаца који је био у дужој временској употреби од II до IV века, како је судити на основу налаза из Мурсе, Цибала и Сирмијума (Brukner 1981: 101-102, суд са две или три дршке, типови 1, 2, 4 и 9, Т. 103/2, 3, 5; Т. 105/11-14).

У провинцији Горњој Мезији посведочене су локалне радионице за производњу ове врсте лонаца (у Сингидунуму и Виминацијуму). На основу већег броја налаза из Сингидунума, установљено је да су најбројнији у слојевима друге половине II и прве половине III века (Nikolić-Đorđević 2000: 85-87, тип II/52). У том периоду углавном се јављају неукрашени примерци код којих се на врату могу појавити урезана слова, док се од средине III века срећу лонци са вегеталним и геометријским мотивима изведеним печатењем у свежој глини. На основу налаза примерака у јамама поред керамичке пећи испред Народног позоришта у Београду, утврђена је њихова локална производња током II века (старија радионица) (Cvjetičanin 2000: 253, sl. 9/11-12). Велики број примерака, око деведесет пет, регистрован је и у Занатском центру у Виминацијуму, као и у другим целинама овог налазишта, где се према условима налаза лонци датирају од прве половине II до прве трећине III века (Raičković 2007: 29, тип II/48, Т. VI/69).

Аналогије налазимо и у Салдуму, где је овај тип заступљен са седам посуда из слојева II-III века (пет примерака) и периода између 364-378/380. године (Jeremić 2009: 91-93, типе II/8, cat. 142-148). У Караташу-*Diana* и Костолу-*Pontes* такође је забележен већи број примерака овог типа са варијантама, а сви примерци су датовани у II-III век или прву половину III века (Јевремовић 1987: Т. XVIII-XIX, типови XI/7, XI/8, XI/9 и XI/10; Гарашанин, Васић и Марјановић-Вујовић 1984: табела III, тип II/13, 13a, 13b, 13 c, 13d - прва половина III века).

Кат. бр. 44
терме, јама
А-28, Р. бр. 44/1970
пречник обода 10 cm
Фрагмент прстенасто наглашеног обода, левактог врата и наглашеног рамена посуде израђене од сиво недовољно печене и средње пречишћене глине.

[6] У овај тип смо сврстали и два лонца, које је ауторка приписала различитим групама и типовима посуда: посуду са две дршке (тип IV/3) и лонац типа II/22 од сиво печене глине, који је глачан.

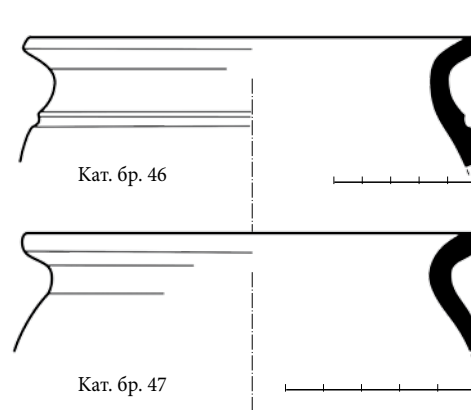
Кат. бр. 45

терме, јама
А-36а
пречник обода 11 cm
Хоризонтално наглашени обод, цилиндрични врат, биконични трбух и две дршке које спајају обод са конусом трбуха. Посуда израђена од сиво печене и средње пречишћене глине, глачане спољне и унутрашње површине.

Тип II/2 - Лонац мањих димензија, сферичног облика, косо разгранутог обода, заравњене горње стране, кратког врата и високог трбуха (Цвјетићанин 1988: 104, тип II/5). На прелазу између рамена и трбуха налази се дубљи жлеб.

Овај тип лонаца Т. Цвјетићанин опредељује у рановизантијску продукцију, која у основи наставља традиције касноантичког доба (Цвјетићанин 1988: 104.). Посуде овог типа нађене су у термама у Чачку, Бељини и Чуљевини, на налазиштима на којима рановизантијски слој и материјал нису потврђени, већ само налази IV, односно IV - почетка V века (Васић 1993, 14; Ферјанчић, Јеремић и Гојгић 2008: 30-32).

Лонци овог типа срећу се у јужном делу провинције Паноније, у Сиримијуму, Прогару, Бургенама и на Гомолави, а датирају се у период између II и IV века (Brukner 1981: 107, лонац тип 27, Т. 121/118, 119, 124, 126). Висина им је око 18 cm, док су пречници обода 12-18 cm, а дна 9 cm (Brukner 1981: 107).

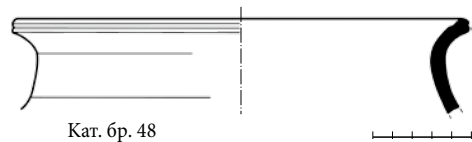

Кат. бр. 46
терме, јама
А-22, Р. бр. 20/1970
пречник обода 16 cm
Фрагмент косо разгранутог обода, заравњен у горњем делу, кратки врат и високи трбух, са жлебом на прелазу у трбух. Сиво печена глина, песковите фактуре.

Кат. бр. 47
терме, јама
А-26, Р. бр. 51/1970
пречник обода 12 cm
Фрагмент косо разгранутог обода, заравњеног у горњем делу, и високи трбух мањег лонца са жлебом на прелазу у трбух. Сиво печена глина, песковите фактуре, са додатком млевеног кречњака.

Тип II/3 - Лонац јајолике форме, благо лучно разгранутог обода, који је са спољне стране жлебљен, као и са унутрашње испод обода (Цвјетићанин 1988: 107, тип II/12). Трбух је високо постављен, док је дно равно.

Овај тип лонаца је највероватније настао по узору на лонце из доба раног Царства (крај I - почетак II века). Примерци су регистровани у Ритијуму и Цибалама (од сивомрко печене глине са премазом), а у мађарском делу Паноније срећу се примерци и до средине III века (Brukner 1981: 106, лонац тип 16, Т. 116/81, 82). У Сингидунуму је овај тип заступљен у две варијанте, зависно од димензија посуде, које су израђиване од сиво печене глине са примесима млевених шкољки и пужева, а датирају се у другу половину II века (Nikolić-Đorđević 2000, 76-77, тип II/25).

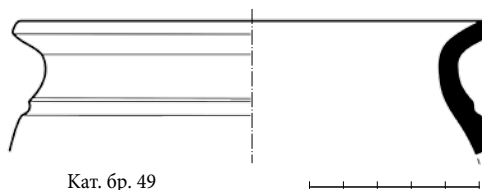

Кат. бр. 48

Кат. бр. 48
терме, јама
А-25, Р. бр. 46/1970
пречник обода 23 cm
Фрагмент лучно разгнутог обода, са унутрашњим благим жлебом за поклопац и жлебљеном спољном ивицом, кратког врата и високог лоптастог трбуха. Сиво печена глина, песковите фактуре.

Тип II/4 - Лонац косо разгнутог обода, са оштро засеченом ивицом, јајоликог трбуха и равног дна. Примерци су забележени у Бељини и термама у Чачку (Цвјетићанин 1988: 107, тип II/12). Припадају продукцији IV века.

Из Сирмијума, са простора царске палате (локалитет 1а), потиче лонац непознатог датовања (Brukner 1981: 107, Т. 120/111), од сиво печене песковите глине, док је у Сингидунуму забележен само један примерак већих димензија, дорађен руком, од песковите мркосиво печене глине (Nikolić-Đorđević 2000: 81, тип II/38). Примерци из Текије, нађени у старијем утврђењу, датују се на основу аналогија у крај III и у IV век, а израђени су од мрко или сиво печене песковите глине (Cermanović-Kuzmanović, Jovanović 2004: 133-134, Тип II/19, Кат. 57-60).

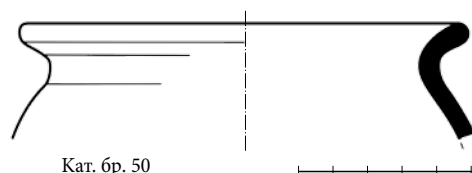

Кат. бр. 49

Кат. бр. 49
терме, јама
А-22а, Р. бр. 51/1970
пречник обода 14 cm
Фрагмент косо разгнутог обода и врата лонца од песковите и тамносиво печене глине, са примесом крупног кварца и лискуна.

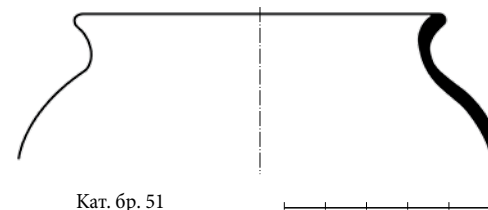
Тип II/5 - Сферични лонац косо разгнутог обода, који је са унутрашње стране жлебљен за постављање поклопаца, израђен од глине песковите фактуре, сиве боје печења. Лонци овог облика карактеристични су за продукцију III-IV века.

У овај тип лонаца сврстали смо примерке опредељене у две врсте (зделе и лонце), односно три различита типа (Цвјетићанин 1988: 107-108, типови I/15, II/16-16а и II/32-32а). У јужном делу Паноније лонци овог типа су просечно висине 10-15 cm, израђени од тамносиве песковите глине. Регистровани су у Сирмијуму, Руми, као и у гробу скелетно сахрањеног покојника некрополе у Бешкој - уз новац Констанција II (Brukner 1981: 106-107, лонац тип 22, Т. 120/101, 102, 107, 108; Marijanski-Manojlović 1987: 38-39, Т. 12, 9-4). Из Виминацијума потиче 12 примерака са простора Занатског центра и некрополе Више гробаља и Пећина. Мањих су димензија и опредељени су у прву половину III века (Raičković 2007: 26, тип II/3, Т. V/46). Примерци су израђени од песковите сиво или мрко печене глине. Лоптасти лонци ширег отвора нађени су у Сингидунуму у слојевима друге половине III века (Nikolić-Đorđević 2000: 68, тип II/7).

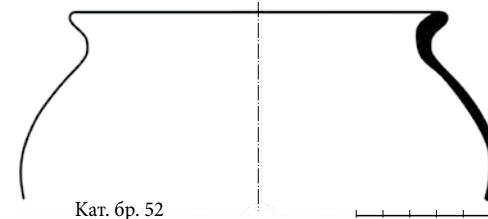
Кат. бр. 50

Кат. бр. 50
терме, јама
А-26
пречник обода 13 cm
Фрагмент косо разгнутог обода, са жебом и вратом посуде од тамносиво печене глине, песковите фактуре, са крупним зрнима кварца. Неукрашен.

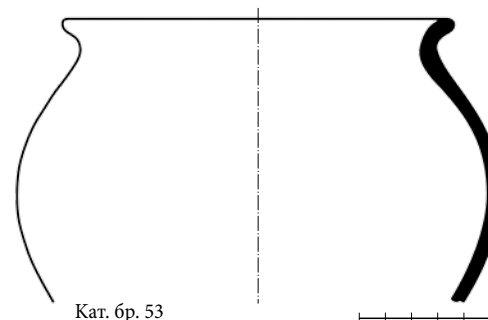
Кат. бр. 51

Кат. бр. 51
терме, јама
А-27, Р. бр. 69/1970
пречник обода 9 cm
Фрагмент косо разгнутог обода и лоптастог трбуха лонца од тамносиво печене глине, песковите фактуре, са траговима горења на спољној површини. Неукрашен.

Кат. бр. 52

Кат. бр. 52
терме, јама
А-30, Р. бр. 79/1970
пречник обода 14 cm
Фрагмент косо разгнутог обода, косо засечене унутрашње површине и лоптастог трбуха лонца од сивоцрно печене глине, са крупним зрнима песка.

Кат. бр. 53

Кат. бр. 53
терме, јама
А-31
пречник обода 15 cm
Фрагмент косо разгнутог обода и лоптастог трбуха лонца од сивоцрно печене глине, са ситним зрнима песка.

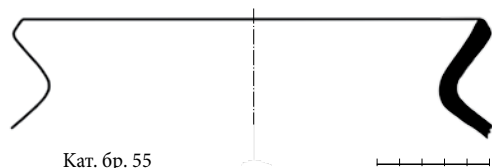

Кат. бр. 54

Кат. бр. 54
терме, сонда 2, црвенкаста земља
А-136
пречник обода 18 cm
Фрагмент косо разгнутог обода са жлебом на унутрашњој страни и прстенастом ивицом. Посуда је од светлосиво печене глине, песковите фактуре, са додатком млевеног кречњака.

Тип II/6 - Лонац косо разгнутог обода, засечене ивице и високо постављеног лоптастог трбуха (Цвјетићанин 1988: 108, тип II/31). Израђује се од песковите глине и сиве је боје печења.

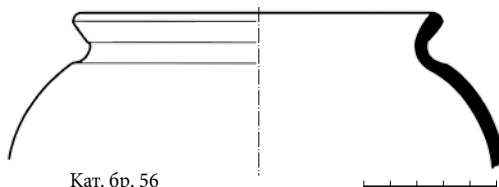
У Сирмијуму је регистрован примерак висине 11 cm који је опредељен у IV век (Brukner 1981: 106, лонац тип 17, Т. 117/85), док су примерци из Сингидунума, зависно од величине, опредељени у два типа и датовани у другу половину III - почетак V века (већи примерци), односно другу половину III - IV век (мањи примерци) и могу се сматрати варијантом претходно поменутог типа (Nikolić-Đorđević 2000: 66-67, типови II/3 и II/4).

Кат. бр. 55
терме, јама
А-29, Р. бр. 57/1970
пречник обода 21 cm
Фрагмент косо разгнутаг обода, засечене ивице
и врата посуде од песковите, светломрко печене,
глине.

Тип II/7 - Лонац лучно разгнутаг обода, косо засечене спољне ивице, високог трбуха са кратким наглашеним вратом и равном дна.

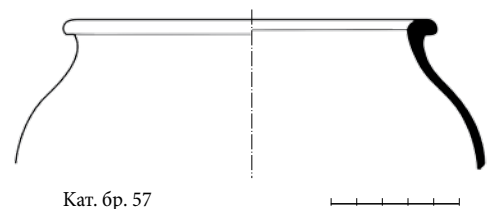
У Чачку је регистрован један фрагмент обода (Цвјетићанин 1988: 108, тип II/33), који је хронолошки нешто млађи у односу на примерке из јужне Паноније и Сингидунума, а који се опредељују у II - средину III века (Brukner 1981: 107, лонац тип 21, Т. 119/103; Nikolić-Đorđević 2000: 94-95, тип II/80).

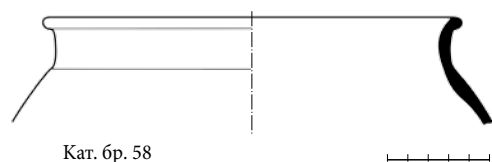
Кат. бр. 56
терме, сонда 2, црвенкаста земља
А-139
пречник обода 14 cm
Фрагмент косо разгнутаг обода, кратког врата и
високо постављеног трбуха. Посуда од песковите
мркосиво печене глине, необрађене површине.

Тип II/8 - Лучни обод, коси врат и високи трбух лонца од сиво печене глине (Цвјетићанин 1988: 108, типови II/34-34a и II/35). У широј су употреби од II до IV века.

Из јужних делова Паноније потиче неколико сродних примерака лонаца, израђених од мрко или сиво печене песковите глине. За разлику од примерака из Чачка, на трбуху имају украс у облику чешљастиг орнамента. Сви примерци су датовани у IV век (Brukner 1981: 105, лонац тип 10, Т. 112/42-44). У Сингидунуму је пронађен већи број лонаца овог типа, који су генерално сврстани у две варијанте - старијој припадају примерци настали под утицајем келтске, латенске керамике и светлосиве су боје печења, док се млађи примерци, настали у провинцијским радионицама, налазе под утицајем федератске керамике (Nikolić-Đorđević 2000: 74-75, тип II/20). Примерци из купатила у Чачку по форми су ближи старијим варијантама из Сингидунума.

Кат. бр. 57
терме, шут испод гроба Г-23
А-157
пречник обода 14,5 cm
Фрагмент лучног обода, коског врата и високог трбуха лонца од лоше пречишћене глине, тамносиве боје печења.

Кат. бр. 58
терме, јама
А-31a
пречник обода 20 cm
Фрагмент обода, наглашеног врата и високог трбуха лонца од мркосиво печене глине песковите фактуре, споља црно гореле, на прелому браон. Спољна површина је глачана, са урезаним орнаментом.

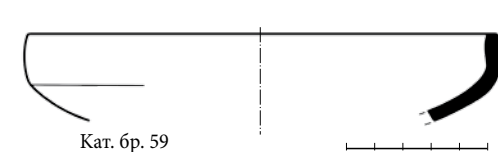
VI. 7. 3 Тањери

Тањери у балнеуму у Чачку регистровани су у мањем броју. Реч је о седам посуда, разврстаних у два основна типа. Нађени су углавном у испуни касноантичке јаме (Кат. 60, 63 и 64), док је у слоју црвенкасте земље у сонди 2 регистрован један примерак (Кат. 59), у слоју шута фригидаријума један фрагмент (Кат. 65), док је један нађен ван грађевине (Кат. 62).

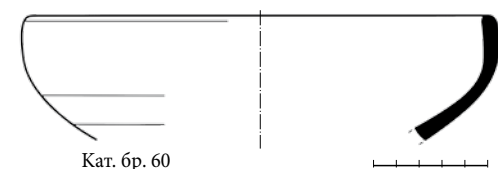
Тип III/1 - Тањир рађен по узору на форму посуда тера сигилате Drag. 32. Карактеришу га ненаглашени или троугласто профилисани обод, понекад благо увучен, калотаста реципијент и дно које почива на искошеној, краткој коничној стопи (Цвјетићанин 1988: 109, типови III/1 и III/2).^[7] Од украса се могу јавити жлеб са спољне стране обода, глачани и бојени орнамент. Из балнеума у Чачку потиче више фрагмената обода и трбуха посуде овог типа, израђених у нијансама сиве боје, од глине различитог квалитета.

Ова форма тањира израђивана је у локалним радионицама, а центри производње локализовани су у Сингидунуму у II веку (Nikolić-Đorđević 2000: 96, тип III/3), где је у јами са одбаченим керамичким материјалом пронађен и примерак црвено печеног и црвено бојеног тањира (Cvjetičanin 2000: 252, sl. 9/5). У радионици у Виминацијуму су израђивани од црвено или сиво печене глине, црвено или сиво бојене и глачане површине (Raičković 2007: 31-32, типови III/12 и III/13, Т. VIII/84, 85). Сиво печени тањери, бојени и глачани, датују се у Виминацијуму, на основу услова налаза, у III век (Raičković 2007: 32, тип III/13).

Тањери овог типа доста су распрострањени у јужним деловима провинције Паноније (*Sirmium, Burganae*, Војка) (Brukner 1981: 88, тањир тип 14, Т. 71/20-23), као и у области српског дела Подунавља (Салдум, *Diana, Pontes*), где су датовани у II-III век (Jeremić 2009: 103, тип III/3, cat. 279-280; Јевремовић 1987: Т. X, типови III/1 и III/10; Гарашанин, Васић и Марјановић-Вујовић 1984: табела V, тип III/6).

Кат. бр. 59
терме, сонда 2, црвенкаста земља
А-140
пречник обода 17 cm
Фрагмент непрофилисаног обода и калотастог
реципијента посуде од сиво печене и средње пречишћене глине. Спољна површина је глачана.

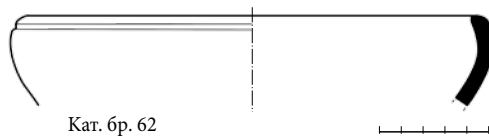

Кат. бр. 60
терме, јама
А-33, Р. бр. 71/1970
пречник обода 21 cm
Фрагмент непрофилисаног обода и високо постављеног реципијента који се сужава према дну. Светлосиво печена глина, средње пречишћена, сиво бојена и глачана.

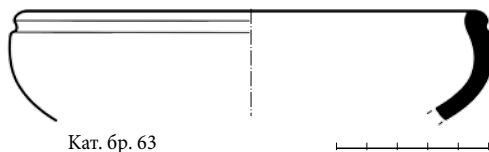
[7] С обзиром на то да је у питању варијација у профилицији обода, ова два типа типологије Т. Цвјетићанин спојили смо у један тип.

Кат. бр. 61

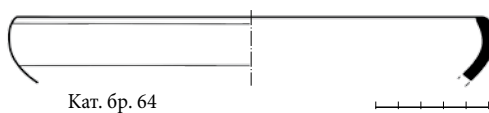
терме, јама
А-32, Р. бр. 71/1970
пречник обода 14 см
Фрагмент непрофилсаног обода и трбуха посуде од тамносиво печене глине, песковите фактуре, са спољне стране испод обода украшене жлебом.

Кат. бр. 62

терме, јужни спољни део, ниво хипокауста
А-186
пречник обода 22 см
Фрагмент благо увученог обода и калотастог реципијента посуде од тамносиво печене и непречишћене глине, мрке на прелому, са примесом крупног песка. Са спољне стране обода налази се плитак жлеб. Дно посуде је вероватно равно, без стопе.

Кат. бр. 63

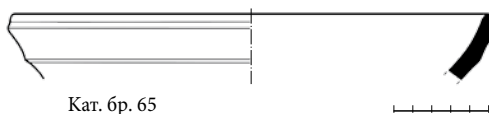
терме, јама
А-35а
пречник обода 15,5 см
Фрагмент непрофилсаног обода и калотастог реципијента посуде од сиво печене и средње пречишћене глине, глачане површине.

Кат. бр. 64

терме, јама
А-34, Р. бр. 45/1970
пречник обода 21,5 см
Фрагмент благо увученог обода, стањене ивице и благо биконичног реципијента. Посуда израђена од тамносиво печене и средње пречишћене глине, необрађене површине. Дно је вероватно почивало на стопи.

Тип III/2 - Тањир троугласто профилсаног обода и косих зидова реципијента. Почива на равној стопи. Овом типу припада један фрагмент обода израђен од светле, окер печене глине, обрађених површина.

Сличне примерке налазимо у Сингидунуму, где су заступљени у више варијанти, зависно од облика обода. Датовани су од I до III века (Nikolić-Đorđević 2000: 98-99, тип III/8).

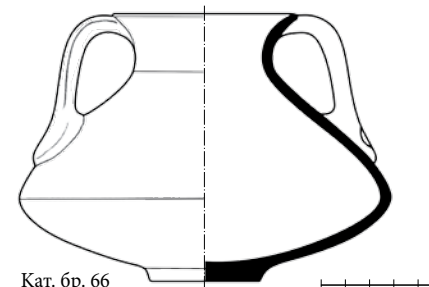
Кат. бр. 65

терме, апсида - базен, I слој шута
А-207, Р. бр. 38/1970
пречник обода 26 см
Фрагмент троугласто засеченог обода и косог зида трбуха посуде од светлокрко-окер печене глине, са зрнима песка. Посуда је са спољне и унутрашње стране мрко бојена. На ободу се налази плитак жлеб.

VI. 7. 4 Крчаг

Тип VII/1 - Крчази представљају ретко заступљену форму посуда међу керамичким налазима у балнеуму у Чачку. Припадају групи стоне керамике.

У групу крчага сврстали смо једну посуду очувану у целости, са две реконструисане дршке, широког косо разгнутаг отвора, непрофилсаног обода, кратког цилиндричног врата и широког биконичног реципијента који почива на равном дну на прстенастој стопи. Директне паралеле у керамичком материјалу за ову посуду нису нам познате.

Кат. бр. 66

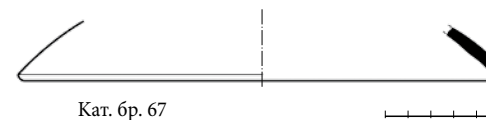
терме, јама уз јужни зид четвороугаоног хладног базена
А II-46
пречник обода 7,5 см; висина 11,2 см; пречник дна 4,5 см
Непрофилсани косо разгнута обод, кратак цилиндрични врат, неправилни биконични трбух, дно на прстенастој стопи и две наспрамне дршке, кружног пресека, које се код трбуха шире. Посуда је израђена од сивоцрно печене и средње пречишћене глине.

VI. 7. 5 Поклопци

Међу керамичким материјалом из балнеума у Чачку поклопци су заступљени са три примерка различитих профилација обода. Израђени су од сиво печене глине, са примесам песка и припадају касноантичкој керамичкој продукцији централнобалканских провинција.

Тип VIII/1 - Поклопац непрофилсаног обода, калотастог трбуха и дугмевасте дршке. Израђују се од II до IV века, у нијансама црвене, мрке и сиве боје печења, равне или наребрне спољне површине (црвено печени примерци).

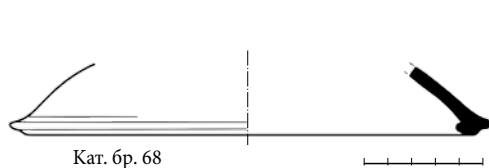
У балнеуму у Чачку регистрован је један фрагмент обода сиве боје печења. У Сирмијуму су регистрована два поклопца, дубљи и плићи, сиве и црвене боје печења, из II - средине III века (Brukner 1981: 110, поклопац тип 3, Т. 129, 9). Већи број сличних примерака различитих боја печења нађено је у оквиру легијског логора и цивилног насеља у Сингидунуму, у слојевима од II до IV века (Nikolić-Đorđević 2000: 155, тип VIII/4). Периоду II-III века припадају поклопци овог типа из утрђења у Костолу-*Pontes* (Гарашанин, Васић и Марјановић-Вујовић 1984: Т. XIII, тип 7).

Кат. бр. 67

терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А-121, Р. бр. 103/1970
пречник обода 21,5 см
Непрофилсани обод, равно сечен и калотаст трбух поклопца од сиво печене глине, песковите фактуре.

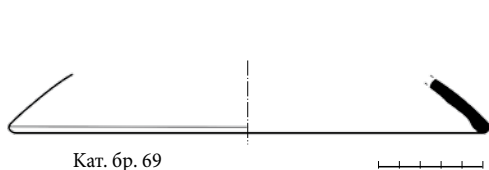
Тип VIII/2 - Дубљи поклопац профилисаног обода са обе стране: са спољне стране ивица је извучена, док је унутрашња страна жлебљена. Реципијент може да буде калотастог или коничног облика, док је дно равно или завршено у облику дугметасте дршке. Датују се у период III-IV века.

У балнеуму у Чачку регистрована су два примерка овог типа поклопаца. Међутим, због фрагментарности нисмо у могућности да утврдимо да ли је реч о типу са дугметастом дршком или је у питању здела-поклопац равног дна (Цвјетићанин 1988: Т. 6, типови VIII/12 и VIII/14). Примерци из Думбова, Акуминкума и Чортановаца имају дугметасте дршке, а израђени су од песковите глине сиве боје печења (пречника отвора 10-20 cm) и датовани су у II-IV век (Brukner 1981: 111, поклопац тип 9, Т. 131, 22-29). Овој групи припадају примерци типа здела-поклопаца из Сирмијума и некрополе у Бешкој, израђени од сивомрко печене и песковите глине, пречника 15-18 cm (Brukner 1981: 111, поклопац тип 14, Т. 131, 30-34; Marijanski-Manojlović 1987: Т. 20, 23-4; Т. 21, 24-1; Т. 27, 36-3; Т. 28, 40-2). Примерци се датују у IV век (Brukner 1981: 111), прецизније у време Константина I и Констанција II, а на основу налаза новца у гробовима скелетних покојника (23, 36 и 40) (Marijanski-Manojlović 1987: 44, 48-49).

Кат. бр. 68

Кат. бр. 68
терме, гроб 32, вежбаоница, керамика у гробној земљи
А-164
пречник обода 20,5 cm
Фрагмент са обе стране профилисаног обода и дела калотастог реципијента поклопаца. Сиве боје печења, песковите фактуре.

Кат. бр. 69

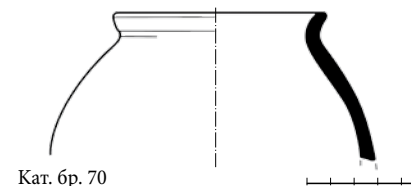
Кат. бр. 69
терме, јама уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А-37
пречник обода 22,5 cm
Фрагмент са обе стране профилисаног обода и дела калотастог реципијента поклопаца. Сиво печен, песковите фактуре.

VI. 7. 6 Пехари

Пехари представљају релативно бројну групу стоног посуђа нађеног у балнеуму у Чачку. Највећи број примерака (13) потиче из касноантичке јаме у близини јужног спољног зида фригидаријума, док је један примерак откривен у сонди 2 у слоју црвенкасте земље. Примерци су на основу форме сврстани у седам типова.

Тип IX/1 - Лончић-пехар, благо косо разгрнутог обода и лоптастог трбуха. Дно је прстенасто. Сиво печена глина, пречишћена, добро глачана.

Сличан примерак, примитивније израде, од тамносиво печене песковите глине, представљао је део инвентара гроба 8 некрополе у Бељини (Дмитровић, Радичевић 2009: 43, Кат. 65)

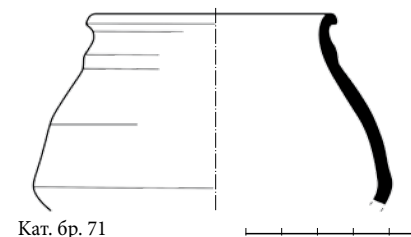

Кат. бр. 70

Кат. бр. 70
терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А-44
пречник обода 9 cm
Фрагмент косо разгрнутог обода и лоптастог трбуха суда од сиво печене и пречишћене глине. Спољна површина је глачана.

Тип IX/2 - Крушколики пехар, разгрнутог обода на спољну страну, косог наглашеног врата и трбуха са ребрима. Мркосиво печена глина.

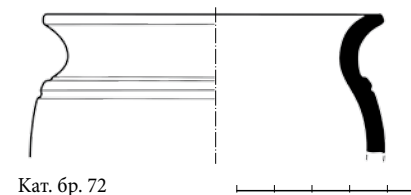
У керамичком материјалу Сингидунума не налазимо паралеле за овај тип, док би у репертоару из јужног дела Доње Паноније најсличнији били примерци шоља са једном дршком из Сирмијума и Земуна-*Taurinum* (Brukner 1981: 101, Т. 102, 23-25). Посуде су израђене од мрко или сиво печене, пречишћене или непречишћене глине и датују се у II-IV век, са великом концентрацијом налаза из IV века, као и аналогима из касноантичких некропола Интерцисе и Шађвара.

Кат. бр. 71

Кат. бр. 71
терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А-48, Р. бр. 17/1970
пречник обода 7 cm
Фрагмент разгрнутог обода, косог врата и крушколиког трбуха пехара. Пречишћена и мркосиво печена глина.

Тип IX/3 - Пехар лучно разгрнутог обода, уског врата, рамена украшеног ребрима, крушколиког реципијента и дна на прстенастој стопи. И ова форма пехара је карактеристична за касноантичку продукцију, а настала је из форми шоља са једном дршком, као и претходни тип.

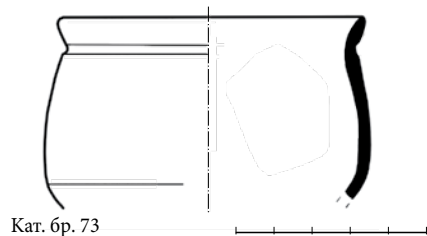

Кат. бр. 72

Кат. бр. 72
терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А-49, Р. бр. 69/1970
пречник обода 9 cm
Фрагмент лучног обода и високог трбуха посуде од пречишћене и сиво печене глине, споља превучене сивим премазом.

Тип IX/4 - Пехар благо лучно разгрнутог обода, благо овалног реципијента који се при дну благо ломи у конус и дна на прстенастој стопи. Прелаз из рамена у реципијент наглашен жлебом. Израђују се од глине печене у нијансама црвене, мрке или сиве боје, добро до средње пречишћене, понекад песковите, украшене жлебовима на прелазу из рамена у трбух.

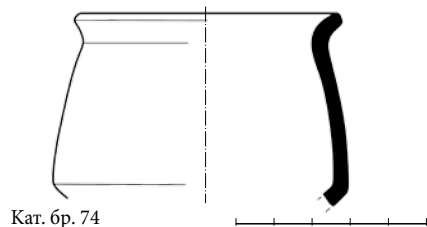
У балнеуму у Чачку регистровано је више примерака овог типа посуда, израђених редукционим процесом од пречишћене глине добре фактуре. Овај тип је преовлађујући међу пехарима нађеним на овом налазишту, као и међу налазима некрополе у Бељини (скелетни гробови 1 и 37Б и спаљени 9 и 27), где су нађени примерци израђени у нијансама светлосиве или светломрко-наранцасте боје (Дмитровић, Радичевић 2009: Кат. 70 и 72; 52, Кат. 92-93).

Кат. бр. 73

Кат. бр. 73

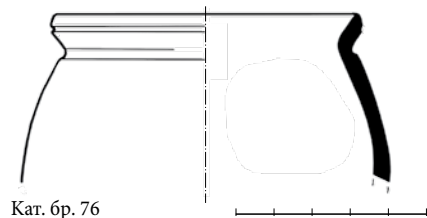
терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А-47, Р. бр. 69/1970
пречник обода 8 см
Фрагмент благо разгранутог обода и трбуха посуде од сиво печене и пречишћене глине. На прелазу рамена у трбух налази се жлеб.

Кат. бр. 74

Кат. бр. 74

терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А-45, Р. бр. 44/1970
пречник обода 7 см
Фрагмент благо разгранутог обода и трбуха посуде од сиво печене и пречишћене глине. На рамену се налази жлеб.

Кат. бр. 76

Кат. бр. 75

терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А-52, Р. бр. 49/1970
пречник обода 7 см
Фрагмент благо разгранутог обода и дела реципијента који се према дну ломи и сужава. Испод обода се налази плитки жлеб. Пречишћена сиво печена глина.

Кат. бр. 77

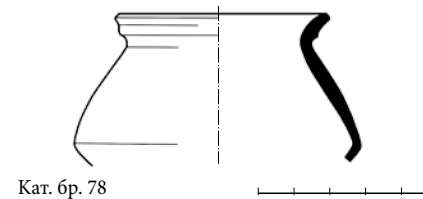
Кат. бр. 77

терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А-45, Р. бр. 69/1970
пречник обода 7 см
Фрагмент косо разгранутог обода и биконичног трбуха посуде од сиво печене и пречишћене глине.

Тип IX/5 - Биконични пехар, косо разгранутог обода, са пластичном траком на врату са спољне стране, реципијента који се оштро ломи и дна на прстенастој стопи. Израђују се у нијансама мрке и сиве боје печења.

У балнеуму у Чачку регистрована су два примерка овог типа посуда, који је

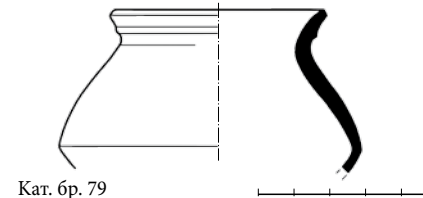
по форми сличан претходном, а разликује се у односу горњег и доњег конуса реципијента, као и у пластичној траци испод обода.

Кат. бр. 78

Кат. бр. 78

терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А-21
пречник обода 6 см
Фрагмент благо разгранутог обода са спољашњим ребром и биконичног реципијента посуде од сиве печене и средње пречишћене глине.

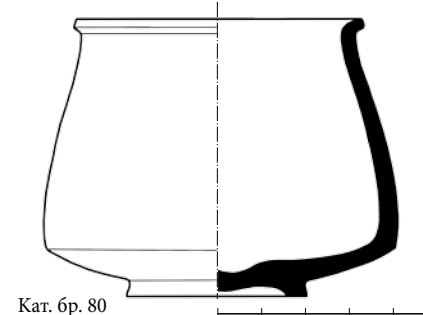
Кат. бр. 79

Кат. бр. 79

терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А-46, Р. бр. 92/1970
пречник обода 6 см
Фрагмент благо лучног разгранутог обода и биконичног трбуха посуде од мркосиво печене и средње пречишћене глине.

Тип IX/6 - Пехар благо разгранутог обода, понекад наглашеног са спољне стране плитким жлебом и биконичног реципијента, широког при дну, који се оштро ломи према прстенастом дну. Пречишћена и сиво печена и глина.

Из јама са спољне стране фригидаријума и из сонде 2, из слоја црвенкасте земље, потичу три примерка пехара, од којих је један реконструисан у потпуности. Тип се ослања на познату форму дубоких биконичних здела. Срећу се у Сингидунуму у слојевима II века и представљају рад неке од локалних радионица (Nikolić-Đorđević 2000: 55-56, тип I/102).

Кат. бр. 80

Кат. бр. 80

терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А II-45, А-50а
пречник обода 6,5 см; висина 6 см; пречник дна 4 см
Пехар косо разгранутог обода, високог трбуха који се при дну шири и оштро ломи према дну на прстенастој стопи. Сиво печена глина песковите фактуре.

Кат. бр. 81

терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А-18, Р. бр. 68/1970,
пречник обода 6 см
Фрагмент непрофилсаног обода, са спољне стране наглашеног плитким жлебом, биконичног реципијента који се при дну шири и оштро ломи. На прелому конуса налази се још један жлеб. Пречишћена и тамносиво печена глина. Спољна површина је глачана.

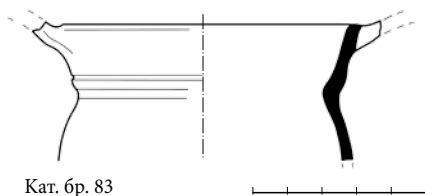
Кат. бр. 82

терме, сонда 2, поред темеља грађевине у чистој црвенкастој земљи
А-137
пречник обода 6 см
Фрагмент непрофилсаног обода, са спољне стране наглашеног плитким жлебом, биконичног реципијента који се при дну шири и оштро ломи. Пречишћена и мркосиво печена глина.

Кат. бр. 81

Тип IX/7 - Пехар са две дршке, косог врата, непрофилсаног обода. На рамену се уочавају пластично задебљање и плитки жлеб, док је реципијент овалан. Дно може бити прстенасто наглашено или равно. Песковита и сиво печена глина.

У балнеуму у Чачку нађен је фрагмент овог типа шоље-пехара у јами ван просторије 1. Слични примерци са мање или више разгрнутим ободом, јајоликим или биконичним реципијентом, израђени од мркосиво или наранџасто печене глине, регистровани су као гробни прилози у некрополи у Бељини (скелетни гробови 2, 59 и 67; гроб спаљеног покојника 40) (Дмитровић, Радичевић 2009: 28, Кат. 20; 55, Кат. 102; 56, Кат. 104-105).

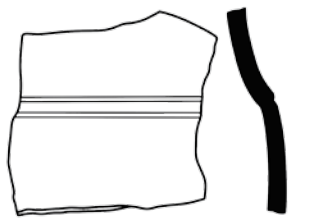
Кат. бр. 83

Кат. бр. 83

терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А-36, Р. бр. 70/1970
пречник обода 8,5 cm
Фрагмент благо разгрнутог непрофилсаног обода, врата наглашеног спољним ребром и плитким жлебом, благо јајоликог реципијента и две нарамне тракасте дршке које полазе од горње ивице обода и надвисују га. Тамносиво печена глина песковите фактуре.

VI. 7. 7 Фрагменти посуда

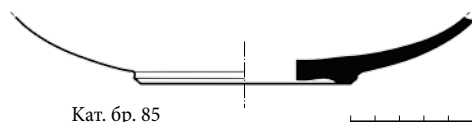
Већи број фрагмената, делова трбуха и дна, регистровани су у јами са спољне стране јужног зида просторије 1. Нађени фрагменти припадају касноантичким посудама, средње или песковите фактуре, печеним у нијансама сиве боје, у мањем броју примерака обрађених спољних површина (глачањем или наношењем тамносивог премаза). Фрагменти вероватно припадају деловима стоне керамике (пехари, крчази, зделе), а у нешто мањем броју деловима кухињских посуда (лонци).

Кат. бр. 84

Кат. бр. 84

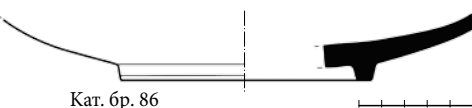
терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А-100, Р. бр. 77/1970
Димензије 6,5 x 6,8 cm
Фрагмент врата и реципијента суда дебљих зидова, са наглашеним прелазом, који је жлебљен. Сиво печена глина са примесом песка. Спољна површина је глачана, са тамносивим премазом.

Кат. бр. 85

Кат. бр. 85

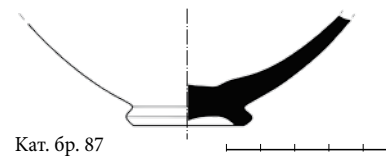
терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А-69, Р. бр. 50/1970
пречник дна 9 cm
Фрагмент широког ниског реципијента, равног дна и благо прстенасте стопе суда од сиво печене глине песковите фактуре.

Кат. бр. 86

Кат. бр. 86

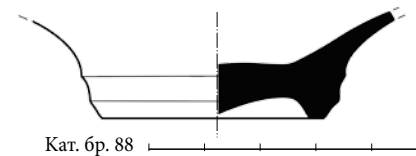
терме, јама
А-83 Р. бр. 99/1970
пречник дна 11 cm
Фрагмент широког ниског реципијента, равног дна на прстенастој стопи посуде од добро пречишћене и светлосиво печене глине.

Кат. бр. 87

Кат. бр. 87

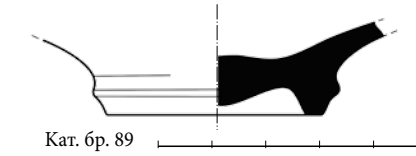
терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А-76, Р. бр. 25/1970
пречник дна 3,5 cm
Фрагмент широког ниског реципијента, равног дна на благој прстенастој стопи посуде од сиво печене глине, боље фактуре, глачаних страна.

Кат. бр. 88

Кат. бр. 88

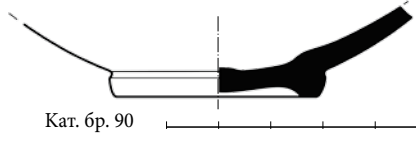
терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А-65, Р. бр. 25/1970
пречник дна 4 cm
Фрагмент реципијента косих зидова, равног дна са унутрашње и коничног са спољне стране, на прстенастој стопи која је двоструко тракаста. Сиво печена глина, средње пречишћена.

Кат. бр. 89

Кат. бр. 89

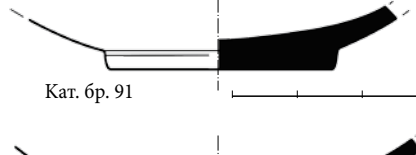
терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А-59, Р. бр. 25/1970.
пречник дна 4 cm
Фрагмент тракастог обода на стопи, конкавног дна са обе стране и дела реципијента посуде од сиво печене глине, боље фактуре.

Кат. бр. 90

Кат. бр. 90

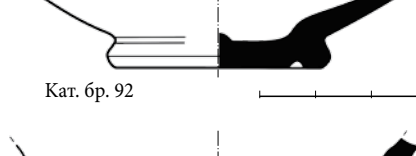
терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А-64, Р. бр. 74/1970
пречник дна 4 cm
Фрагмент широког ниског реципијента, равног дна на благој прстенастој стопи посуде од сиво печене глине, средње пречишћене.

Кат. бр. 91

Кат. бр. 91

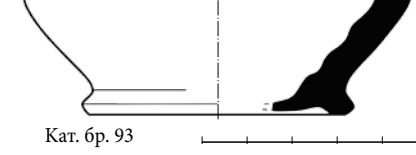
терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А-72, Р. бр. 25/1970
пречник дна 3,5 cm
Фрагмент калотастог реципијента мањег суда, равног дна на благој прстенастој стопи. Сиво печена глина средње фактуре.

Кат. бр. 92

Кат. бр. 92

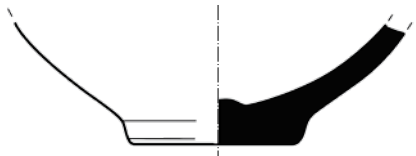
терме
А-73
пречник дна 4 cm
Фрагмент калотастог реципијента на прстенасто наглашеном равном дну. Сиво печена и средње пречишћена глина.

Кат. бр. 93

Кат. бр. 93

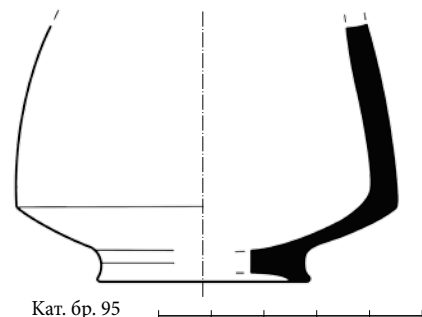
терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
Р. бр. 54/1970
пречник дна 6 cm
Фрагмент биконичног реципијента мањег суда, прстенасто наглашеног дна, од сиво печене глине средње фактуре. Прелаз између конуса посуде оштро је наглашен.

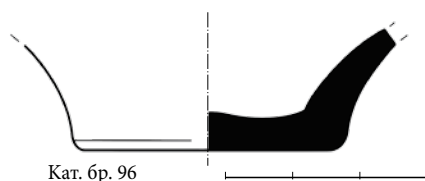
Кат. бр. 94

Кат. бр. 94

терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А-109, Р. бр. 74/1970
пречник дна 2,5 cm
Фрагмент калотастог реципијента мањег суда, равног дна, благо прстенасто наглашеног. Средње пречишћена сиво печена глина.

Кат. бр. 95

терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А-57, Р. бр. 94/1970
пречник дна 4 см
Фрагмент биконичног, ниско при дну ломљеног реципијента мањег суда (пехара), равног дна, благо прстенасто наглашеног. Средње пречишћена и сиво печена глина. Спољна површина је глачана.

Кат. бр. 96

терме, јама, уз спољни јужни зид четвороугаоног базена
А-101, Р. бр. 52/1970
пречник дна 4 см
Фрагмент коничног реципијента мањег суда, равног непрофилсаног дна. Сиво печена глина, песковите грубље фактуре.

VI. 7. 8 Коментар керамичких посуда

Приликом археолошких истраживања у балнеуму у Чачку регистровани су фрагменти, и ређе, целе посуде од печене глине, различитог квалитета печења и фактуре. Каталоски је обрађено 67 фрагментованих и целих судова, сврстаних у одређене врсте и типове (са варијантама). У највећем броју случајева реч је о трпезној, стоној керамици, а ређе о кухињској. Њихово присуство у купатилу могло би да се објасни потребом корисника купатила да се приликом процеса купања освежавају напицима (крчаг, пехари) или да конзумирају храну (зделе, тањери), али и да су те посуде у одређеним ситуацијама могле да буду реципијенти у којима су се држали препарати потребни за купање (уља потребна за мазање тела) или одржавање купатила (уља коришћена за осветљавање просторија и слично).

Зделе - Зделе представљају трпезно посуђе. У балнеуму у Чачку заступљене су са 14 примерака, разноврстаних на основу свог облика у шест основних типова. Јављају се биконичне форме различите профилације обода (типови I/1, I/5, I/6), дубље или плиће калотасте зделе (типови I/2, I/3) или конични примерци хоризонтално разгнутог обода и равног дна (тип I/4).

Посуде су претежно израђене од средње или лошије пречишћене глине, у светлим или тамним нијансама сиве боје печења (12 примерака), док је један примерак наранџастоокер, а други мркоцрвено печен. Спољна површина је углавном необрађена, а ређе се јављају примерци са глачаном површином или украшени плитким хоризонталним жлебовима.

Заступљени типови здела имају своје паралеле у мезијској и панонској керамичкој продукцији. Углавном представљају наставак производње посуда из царског доба II-III века, а у појединим случајевима су у питању типични касноантичке форме.

На основу услова налаза (јама са спољне стране фригидаријума, из слоја црвенаксте земље и слоја изнад пода и нивоа хипокауста), зделе се генерално датују у крај III и IV века. Нажалост, у недостатку прецизнијих стратиграфских података, није у потпуности могуће ближе одредити ове типове. Најбројнији тип представљају зделе са наглашеним преломом испод обода (тип I/1), које се јављају истовремено у јама, чистој црвенакстој земљи и у нивоу хипокауста. Једини тип који је нађен у слоју изнад пода представља конична здела хоризонтално разгнутог обода (тип I/4), која је једна од најчешћих и најбројнијих касноантичких форми посуда.

Лонци - Лонци представљају кухињско посуђе. У балнеуму је регистровано 15 посуда, разноврстаних у осам типова. Међу лонцима се налазе типови са две дршке, биконични, јајолики, сферични, претежно кратког врата и косо разгнутог обода, који са унутрашње стране може имати жлеб за постављање поклопца. Највећи број лонаца израђен је од сиво (11) (од светлих до тамних тонова), ређе мрко (1) или мркосиво печене глине (3). Спољна површина је најчешће неукрашена, ретко глачана или жлебљена. Међу лонцима се појављују типични касноантички облици (II/2, II/4, II/5 и II/6), паралелно са формама наслеђеним из царског доба (II/1, II/3, II/7 и II/8), а аналогije налазимо на мезијским и доњепанонским налазиштима.

Тањери - Врста стоног посуђа, заступљена са два типа и седам примерака. Представља продукте царског периода који су били у употреби у касној антици. Први тип ове врсте посуђа израђен је од сиво печене глине, понекад украшене глачањем, бојењем или жлебљењем, док други тип представља усамљени налаз од светломрко-окер печене глине, који је притом и мрко бојен. За ове посуде паралеле налазимо у провинцијској керамичкој продукцији Горње Мезије и Доње Паноније.

Крчаг - Посебну групу представља налаз биконичне посуде кратког врата, са две наспрамне дршке, за који нисмо пронашли паралеле у керамичкој римској провинцијској продукцији. Према својој форми највероватније се ослања на праисторијске посуде.

Поклопци - Поклопци представљају групу посуда која је ретко заступљена међу керамичким налазима из купатила у Чачку. Сви примерци су израђени од сиво печене глине и представљају форме карактеристичне за касноантичку продукцију (VIII/2) или су облици који трају од царског доба (VIII/1).

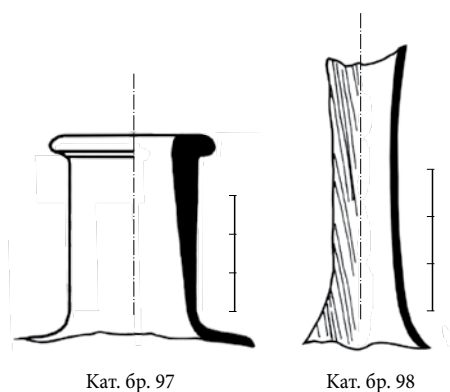
Пехари - Врста стоног посуђа, заступљена са седам типова и четрнаест посуда. Израђени су од сиво (11) и мркосиво печене глине, углавном добро или средње пречишћене, понекад глачане површине премазане сивим премазом. Највећи број типова припада касноантичкој продукцији (IX/1, IX/3-5 и IX/7), док мањи број форми представља наставак производње познатих локално-провинцијских типова из доба Царства (IX/2 и IX/6).

VI.8 Стаклене посуде

Током археолошких истраживања касноантичког купатила у Чачку регистровано је више посуда од стакла, од којих је 15 могло типолошки да се определи. Реч је о стоним и козметичким посудама - тоалетним боцама, зделама и чашама-пехарима. Већина стаклених судова нађена је ван грађевине, претежно у слоју шута, испуни гробних хумки средњовековних гробова, док нивоу хипокауста одговара мањи број налаза. Нажалост, многи фрагменти посуда нису били обележени у тренутку обраде, тако да њихова релативно-хронолошка анализа није могућа, али зато стилско-типолошка јесте.

VI.8.1 Балсамарији - тоалетне боце

Балсамарији су тоалетне боце од стакла намењене чувању балсама, козметичких или фармацеутских препарата. Из купатила у Чачку потичу два типа балсамарија - вретенастог (Isings form 105; Barkóczy Тип 103; Ružić тип III/9; Гојгић тип III/2) или дужег цевастог врата (Ružić тип III/7e; Гојгић тип III/3). Вретенасти балсамариј (Кат. 97) карактеристичан је за касноантичку стакларску продукцију III-IV века, док су цевасте примерци хронолошки мање осетљиви и производе се кроз читав период антике (I-IV век) (Кат. 98).

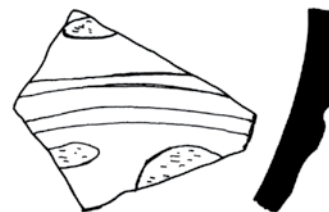
Кат. бр. 97
терме 1970.
непознати услови налаза
пречник отвора 2,5 cm
Фрагмент прстенасто задебљаног отвора, цилиндричног врата и наглашеног рамена боце од безбојног стакла.
Објављено: Гојгић 2008: 26, 37, Кат. бр. 8.

Кат. бр. 98
терме 1970.
непознати услови налаза
димензије 1,8 x 4,3 cm
Фрагмент цевастог врата и рамена посуде од светлосивог стакла.
Објављено: Ružić 1994: 29, kat. 391, T.XVIII/7; Гојгић 2008: 26-27, 37, Кат. бр. 9.

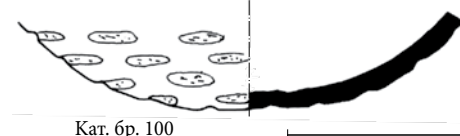
Вретенасти балсамариј (Кат. 97) из купатила у Чачку има аналогije међу гробним прилозима са некропола Бригечија, Сирмијума, Виминацијума, Јагодин мале у Нишу и Мале Копашнице (Barkóczy 1988: 128, Kat. 253; Šaranović-Svetek 1986: 65, kat. 117; Спасић-Ђурић 2008: 403, сл. 1, 3; Дрча 1999-2000: 219, Кат. 21-24; Ružić 1994: 32, kat. 455). Цевасте балсамариј (Кат. 98) такође има паралеле међу гробним прилозима некропола у Јагодин мали, Ниш-Naissus и Коловрату (Дрча 2000: 220; Кат. 25-27, 33, 37, 38, 40, 41, 43-45; Cermanović Kuzmanović 1991: 388-389, Кат. 18), као и међу материјалом из Сремске Митровице-Sirmium, Брзе Паланке-Egeta и Гамзиграда-Romuliana (Ružić 1994: 32; kat. br. 369-372, 390, 393).

VI.8.2 Зделе

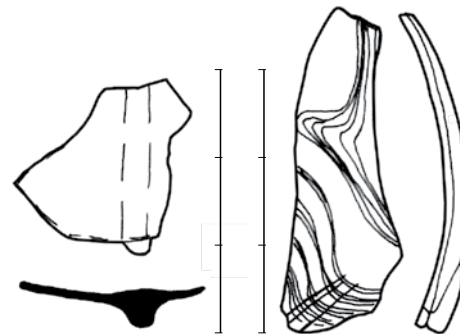
Стаклене зделе представљају стоно посуђе у коме се држала храна у чврстом, кашастом или течном стању. Из балнеума у Чачку потичу четири зделе опредељене у три основна типа. Реч је о зделама са брушеним орнаментом (Кат. 99-100), које се разликују у профилацији обода (Гојгић типови IV/1 и IV/2). Реципијент је код оба типа хемисферичан, а дно је равно или благо удубљено. Посебан тип представљају два фрагмента ребрастих здела (Rippen-schalen) (Гојгић тип IV/3).

Кат. бр. 99

Кат. бр. 100

Кат. бр. 101

Кат. бр. 102

Кат. бр. 99
терме 1970.
непознати услови налаза
димензије 3,8 x 2,3 x 0,3 cm
Фрагмент трбуха хемисферичне зделе од светложутог стакла, украшен вертикалним урезима и брушеним круговима распоређеним у два низа.
Објављено: Гојгић 2008: 27-28, 38, Кат. бр. 13.

Кат. бр. 100
терме 1970.
непознати услови налаза
димензије 2,6 x 2,6 x 0,2 cm
Фрагмент трбуха хемисферичне посуде од стакла беле боје, украшен вертикалним бадемастим урезима.
Објављено: Гојгић 2008: 28, 38, Кат. бр. 17.

Кат. бр. 101
терме 1970.
непознати услови налаза
димензије 2,0 x 1,7 x 0,1 cm
Фрагмент трбуха ребрасте зделе од светложутог стакла танких зидова.
Објављено: Гојгић 2008: 28-29, 39, Кат. бр. 21.

Кат. бр. 102
терме 1970.
непознати услови налаза
димензије 4 x 1,1 x 0,1 cm
Фрагмент калотастог трбуха посуде од беличастог стакла са млечно белим тракама и очуваним пластичним ребром.
Објављено: Гојгић 2008: 28-29, 39, Кат. бр. 22.

Хемисферичне зделе са брушеним орнаментом (Isings form 96 b; Ružić тип IV/6a; Barkóczy Тип 25; Гојгић тип IV/1) представљају типичне продукте касноантичког стакларског заната и срећу се у слојевима III, а нарочито IV века. У Чачку су нађене у порти цркве Светог Вазнесења и у балнеуму у центру града, док паралеле налазимо у Доњој Панонији, Бригечију, Горсијуму и Аквинкуму, где су углавном су датовани у III век (Barkóczy 1988: 64-66, Кат. 39, 41-44). У III-IV век опоредљена је здела из Сирмијума (Ružić 1994: 37, kat. 534), док примерци из Сингидунума, Маргума, Равне-Timacum Minus и Грачанице-Ulpiana углавном припадају периоду прве половине или средине IV века (Николић-Ђорђевић 1990: 45, T. II/20-24; Ružić 1994: 37-38, kat. 536-540; Каровић 1995-1996: 86-87). Фрагмент трбуха хемисферичне

зделе из Салдума прецизније је датован хоризонтом насељавања у време Валенса и Валентинијана између 364-378. године (Jeremić 2009: 143, cat. 415).

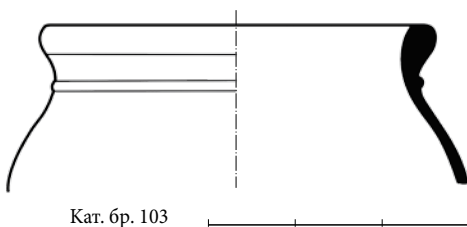
Плитке зделе непрофилсаног обода са брушеним орнаментом (Ружић тип IV/7) припадају касноантичкој производњи IV века и у Чачку су регистроване код балнеума, порте цркве Светог Вазнесења и на Јелици (Gojgić 2008: 28), а забележене су и у Сирмијуму, Сингидунуму, Караташу-*Diana*, Костолу-*Pontes*, Равни-*Timacum Minus* и Улпијани (Ružić 1994: 39, kat. 555-562).

Занимљиве налазе представљају фрагменти здела са ребрима (*Rippenschalen*), које се јављају са плићим и дубоким рецепијентима (*Isings form 3/a, b*). Оне представљају раноцарске продукте I-II века, а паралеле налазимо на Гомолави код Хртковаца (Brukner 1971: 106), у Сирмијуму (Šaranović-Svetek 1986: 58, kat. 1-3), Сингидунуму и Чезави-*Novae* (Ružić 1994: 35, kat. 488-490). Ребра се као украси јављају и у доба касне антике на посудама (зделе, боце), карактеристична су за источномедитеранске радионице и паралелно се јављају на налазиштима источног и западног дела Римског царства (Stern 2001: 134).

С обзиром на то да недостају подаци о условима налаза ребрастих здела у купатилу у Чачку, могли бисмо да изнесемо неколико претпоставки: да су ове зделе биле у дужој употреби и да се могу везати за налаз оставе новца из 247. године, да су коришћене чак и касније, кад је балнеум био у функцији или да припадају једном старијем античком (раноримском) хоризонту који археолошки није био потврђен ископавањима купатила, а који би могао да се очекује на том потесу, с обзиром на то да су у ближој и даљој околини налажени појединачни налази из раноцарског периода (cf: Ферјанчић, Јерemiћ, Gojgić 2008: 30).

VI.8.3 Пехари

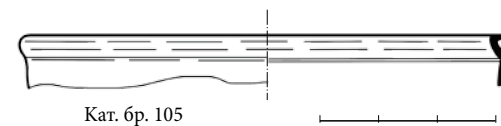
Пехари, односно чаше, представљају стоно посуђе за испијање течности, са отвором мањег пречника од висине суда. Из купатила у Чачку потиче девет чаша-пехара, сврстаних у пет основних типова (Gojgić типови V/1-V/5).

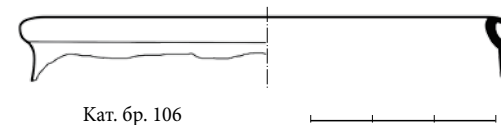
Кат. бр. 103
терме 1970.
непознати услови налаза
пречник обода 4,5 cm
Фрагмент благо разгранутог задебљаног обода и високог лоптастог трбуха посуде од безбојног стакла. На прелазу између обода и врата налази се плитки жлеб.
Објављено: Gojgić 2008: 29, 39, Кат. бр. 23.

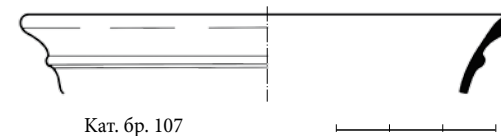
Кат. бр. 104
терме 1970.
непознати услови налаза
пречник обода 7,3 cm
Фрагмент левкастог обода пехара од млечнобелог стакла.
Објављено: Gojgić 2008: 29-30, 39, Кат. бр. 25.

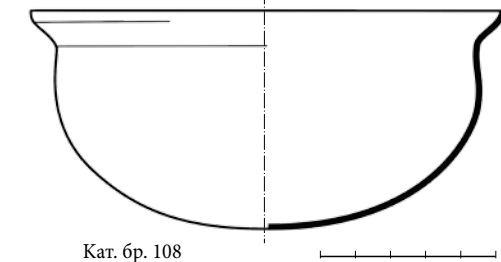
Кат. бр. 105
терме 1970.
непознати услови налаза
пречник обода 8,5 cm
Три фрагмента шупљег прстенастог обода пехара од светлосзелнастог стакла.
Објављено: Gojgić 2008: 30, 39, Кат. бр. 27.

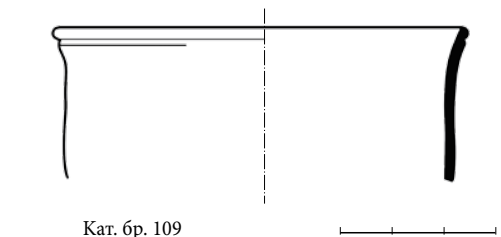
Кат. бр. 106
терме 1970.
непознати услови налаза
пречник обода 8,0 cm
Фрагмент шупљег прстенастог обода пехара од млечнобелог стакла.
Необјављено.

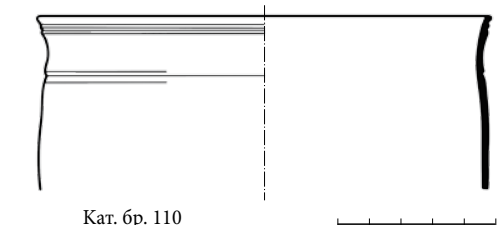
Кат. бр. 107
терме 1970.
непознати услови налаза
пречник обода 9,4 cm
Фрагмент косо разгранутог обода пехара са тањим пластичним ребром на врату од безбојног стакла.
Објављено: Gojgić 2008: 30, 40, Кат. бр. 28.

Кат. бр. 108
терме 1970, уз западни зид терми у близини апсидалног базена у слоју шута
A II-43
висина 6,2 cm; пречник обода 13,2 cm
Хемисферични пехар благо левкастог и равно засеченог обода, са хемисферичним рецепијентом и равним ненаглашеним дном. Маслинастозелено стакло дебљих зидова.
Објављено: Ružić 1994: 39, kat. 582, T. XXVII/6; Gojgić 2008: 30-31, 41, Кат. бр. 37.

Кат. бр. 109
терме 1970.
непознати услови налаза
пречник обода 8,0 cm
Фрагмент калотастог пехара левкастог обода од млечнобелог стакла. Са спољне стране обода уочава се плитак хоризонтални жлеб.
Објављено: Gojgić 2008: 30-31, 42, Кат. бр. 44.

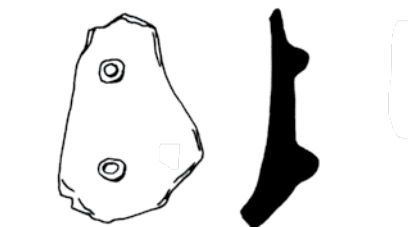

Кат. бр. 110
терме 1970.
непознати услови налаза
пречник обода 14,0 cm
Фрагмент хемисферичног пехара благо разгранутог обода украшеног са два овална удубљења. Врат је украшен са две брушене паралелне линије, док су на трбуху вертикално постављени брушени урези. Безбојно стакло.
Објављено: Gojgić 2008: 30-31, 43, Кат. бр. 53.

Кат. бр. 111

Кат. бр. 111
терме 1970.
непознати услови налаза
димензије 2,3 x 2,2 x 0,05 cm
Фрагмент калотастог трбуха посуде од безбојног
стакла са брадавичастим украсом.
Објављено: Гојгић 2008: 31, 44, Кат. бр. 61.

Кат. бр. 112

Кат. бр. 112
терме 1970.
непознати услови налаза
димензије 3 x 2,3 x 0,1 cm
Фрагмент калотастог трбуха посуде од безбојног
стакла, украшен са две брадавичасте апликације.
Објављено: Гојгић 2008: 31, 44, Кат. бр. 62.

Кат. бр. 113

Кат. бр. 113
терме 1970.
непознати услови налаза
димензије 2,4 x 1,2 cm
Фрагмент трбуха посуде од безбојног стакла са
брадавичастом апликацијом која је у једном делу
спљоштена.
Необјављено.

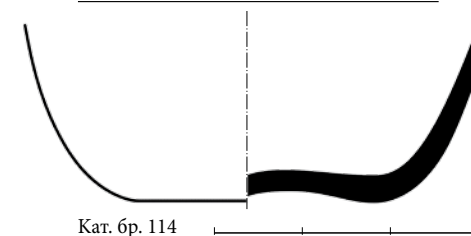
Пехари из купатила у Чачку представљају најбројнију групу налаза. Сферични пехар на стопи од безбојног стакла (Кат. 103) (Ružić tip VII/4; Lazar forma 3.4.1.; Гојгић V/1) припада производњи царског доба, а чије паралеле налазимо у Равни-*Timacum Minus* и Липљану-*Ulpiana* (Ružić 1994: 42, kat. 613-615). Ниски цилиндрични пехари плитког реципијента, пуног (Isings form 41 a; Руџић тип VII/6a) или цевастог обода (Ružić tip VII /66), заступљени у балнеуму са три примерка од млечнобелог и зеленог стакла (Кат. 104-106), такође представљају производе стакларских радионица царског доба (II-III век). Паралеле за примерак пуног обода (Кат. 104) налазимо у порти цркве Светог Вазнесења у Чачку, у Сингидунуму, Салдуму, Равни-*Timacum Minus*, Улпијани и некрополама у Урошевцу и Коловрату (Николић-Ђорђевић 1990: 44; Т. II/12; Jeremić 2009: cat. 444-446; Ružić 1994: 43, kat. 632-657), док пехари цевастог обода имају паралеле у материјалу из балнеума у Бељини, из Сингидунума, Чезаве-*Novae*, Костола-*Pontes* и Мале Копашнице (Николић-Ђорђевић 1990: 44; Т. II/9; Ružić 1994: 43, kat. 664-667, 673).

Звонолики пехар (Кат. 107) (Ružić tip VII/9, Гојгић тип V/ 3), карактеристичан је за касноантичку стакларску производњу (III-IV век). Паралеле налазимо у балнеуму у Бељини, као и у слојевима у оквиру насеља и утврђења у Сингидунуму, Новама, Дијани, Понтесу, Улпијани и Коловрату (Николић-Ђорђевић 1990: 44, 47; Т. II/11, Т. III/29; Ružić 1994: 44-45, kat. 682-730).

Међу чашама-пехарима најбројнији су хемисферични примерци левкастог обода (Кат. 108-110) (Isings form 96,107; Ružić tip VII/10b; Гојгић тип V/4), који се производе као неукрашени или са украсом од тамноплавих бобица, брушених кругова, елипси или бадемастих уреза, у периоду од краја III до средине V века. У Чачку су хемисферични пехари нађени у дворишту Народног музеја, порти цркве Светог Вазнесења, у Пријевору (на локалитетима Питомине и Чуљевина), као и један примерак на некрополи у Бељини (Гојгић 2008: 30-31). Бројни налази регистровани су и у доњепанонским насељима - Гомолави, Сирмијуму, Бононији, у области Ђердапа - у Новама, Салдуму и Дијани, као и у унутрашњости - на некрополи у Јагодин мали у Нишу и у оквиру више објеката касноантичке Медијане (Šaranović-Svetek 1986: 59, kat. 16-17, 21, 20, 27, 29, 30; Даутова-Рушевљан 1995: 119; Т. XVII/6; Jeremić 2009: cat. 417-432; Ružić 1994: 46-47; kat. 770-818; Дрча 1999-2000: 218; Кат. 2, 3).

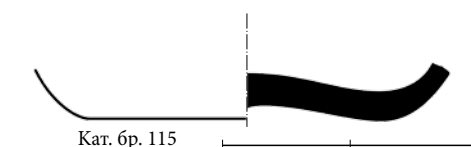
Фрагменте трбуха са брадавичастим испупчењима определили смо као делове пехара код којих ова испупчења понекад замењују прстенасту стопу (Кат. 111-113) (Ružić tip VII/7; Гојгић тип V/5). Израђивани су техником слободног дувања и датују се у II-IV век. Међутим, ове апликације могле су да украшавају и доње делове реципијента боца и најчешће су у комбинацији са брадавичастим округлим и спљоштеним орнаментима, какви су заступљени код фрагмената из балнеума у Чачку. Ова врста украса, као и ребра на шољама и боцама, карактеристична је за источномедитеранске области, нарочито у III-IV веку (Stern 2001: 134). Три фрагмента реципијента од безбојног стакла овог типа нађена су у термама у Чачку, док један фрагмент потиче из Бељине. Стакло се на основу услова налаза датује у III-IV век (Гојгић 2008: 28-29). Посуде украшене овом врстом апликација регистроване су у Сирмијуму, Сингидунуму, Дијани, Понтесу, Тимакум Минусу и Улпијани (Šaranović-Svetek 1986: 60, kat. 33-34; Николић-Ђорђевић 1990: 44, Т. II/10; Ružić 1994: 44, 674-680).

VI.8.4 Фрагменти посуде

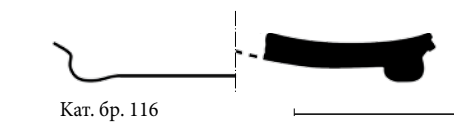
Кат. бр. 114

Кат. бр. 114
терме 1970.
непознати услови налаза
димензије 5,2 x 1,9 x 0,2 cm
Фрагмент равнoг дна посуде од светлoзеленог
стакла.
Необјављено.

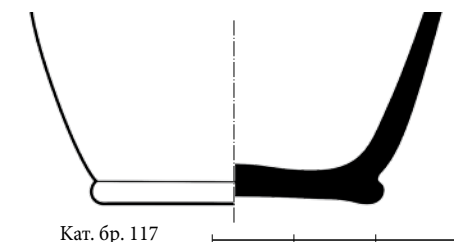

Кат. бр. 115

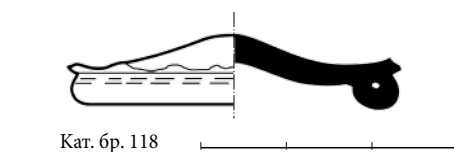
Кат. бр. 115
терме 1970.
непознати услови налаза
димензије 3,1 x 2,9 x 0,3 cm
Фрагмент благо удубљеног дна посуде од безбојног
стакла.
Необјављено.

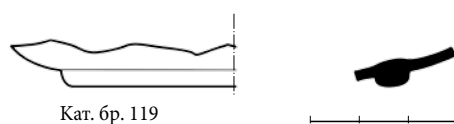
Kat. бр. 116

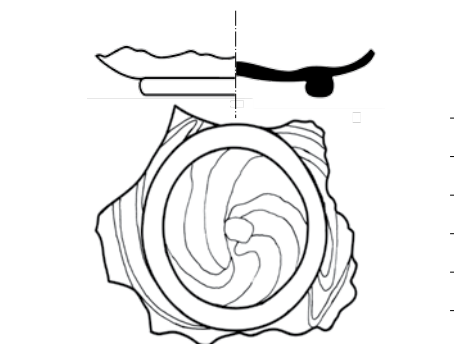
Kat. бр. 117

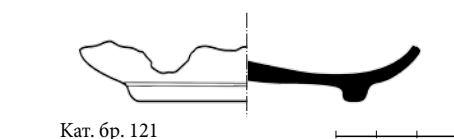
Kat. бр. 118

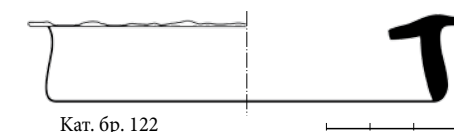
Kat. бр. 119

Kat. бр. 120

Kat. бр. 121

Kat. бр. 122

Kat. бр. 116
терме 1970.
непознати услови налаза
димензије 2,3 x 1,8 x 0,3 cm
Фрагмент благо испупченог дна на прстенастој пуној стопи. Безбојно стакло.
Необјављено.

Kat. бр. 117
терме 1970.
непознати услови налаза
димензије x 0,3 cm
Конични реципијент и равно дно са благо прстенасто наглашеном ивицом од стакла светлозелене боје.
Необјављено.

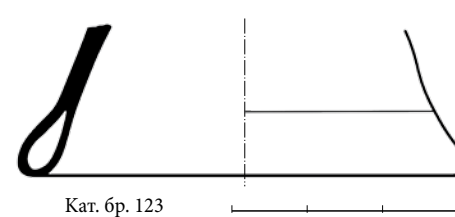
Kat. бр. 118
терме 1970.
непознати услови налаза
димензије пречник дна 4,0 cm
Фрагмент благо удубљеног дна и прстенасте шуљбе стопе посуде од тамнозеленог стакла.
Необјављено.

Kat. бр. 119
терме 1970.
непознати услови налаза
пречник дна 6,0 cm
Фрагмент ширег калотастог реципијента и конкавног дна на прстенастој стопи. Стакло зеленожућкасте боје.
Необјављено.

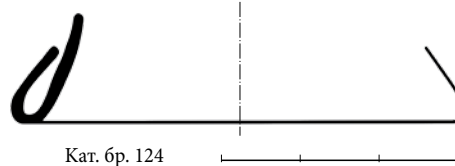
Kat. бр. 120
терме 1970.
непознати услови налаза
пречник дна 5,0 cm
Доњи део ширег коничног реципијента и благо испупченог дна на прстенастој стопи. Безбојно стакло, украшено млечнобелим тракама.
Необјављено.

Kat. бр. 121
терме 1970.
непознати услови налаза
пречник дна 6,0 cm
Део широког калотастог реципијента и благо удубљеног дна, које почива на прстенастој пуној стопи. Стакло зеленожућкасте боје.
Необјављено.

Kat. бр. 122
терме 1970.
непознати услови налаза
пречник дна 10,0 cm
Фрагмент дна и коничне стопе посуде. Стакло зелене боје.
Необјављено.

Kat. бр. 123

Kat. бр. 124

Kat. бр. 123
терме 1970.
непознати услови налаза
пречник дна 6,0 cm
Фрагмент коничне шуљбе стопе посуде. Безбојно стакло.
Необјављено.

Kat. бр. 124
терме 1970.
непознати услови налаза
пречник дна 5,5 cm
Фрагмент шуљбе стопе посуде од беличастог стакла.
Необјављено.

VI. 9 Накит од стакла

У касноримском купатилу у Чачку пронађен је мали број накита од стакла, који указује да су у овом објекту боравиле и жене. Реч је о три фрагмента наруквица од стакла и две стаклене перле. Налази потичу из слоја шута, из једне од просторија са хипокаустом и простора са јужне стране друге просторије са подним грејањем.

Kat. бр. 125

Kat. бр. 126

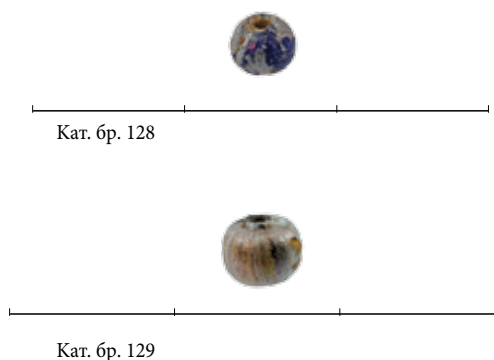

Kat. бр. 127

Kat. бр. 125
терме, просторија 1 са хипокаустом, у слоју земље одмах изнад пода - основе стубића, ближе северном зиду
Р. бр. 41/1970
стакло
димензије 4,8 x 0,8 x 0,4 cm
Фрагмент нарукнице од тамномеђег стакла полуелипсастог пресека, неукрашен.
Необјављено.

Kat. бр. 126
терме, уз јужни спољни зид просторије 2 са хипокаустом, у шуту, у нивоу стубића
Р. бр. 116/1970
стакло
димензије 2,8 x 0,6 x 0,4 cm
Фрагмент нарукнице од тиркизноплавог стакла, полуелипсастог пресека. Спољна страна је неукрашена.
Необјављено.

Kat. бр. 127
терме, просторија 1 са хипокаустом, у слоју земље одмах изнад пода - основе стубића, ближе северном зиду
Р. бр. 41/1970
стакло
димензије 3,0 x 1,3 x 0,3 cm
Фрагмент нарукнице од црног стакла, полуелипсастог пресека. На спољној страни видљив је украс у облику два зареза, са капљицом у средини.
Необјављено.

Кат. бр. 128

терме, уз јужни зид четвороугаоног хладног базена, у јами
А II-48
стакло
димензије 0,6 x 0,5 x 0,5 cm
Мала кружна перла од стакла тамноплаве боје, са траговима иридације. На спољној површини се налазе плитки жлебови у облику кришке диње (?). Необјављено.

Кат. бр. 129

терме, уз јужни зид четвороугаоног хладног базена, у јами
А II-48
стакло
димензије 0,3 x 0,3 x 0,4 cm
Мала луковичаста перла од стакла беле боје, са траговима иридације.
Необјављено.

Наруквице (*armilae*) од стакла представљају релативно честе налазе накита на многим и римским и касноримским налазиштима. Представљају накит који су носиле искључиво жене. Ношене су на левој руци, ретко на десној, а понекад је ношено више комада, између четири и шест (Šaranović-Svetek 2009: 7). Углавном се срећу у насеобинским слојевима, у приватним вилама, термама, трговачко-занатским четвртима, а ређе у гробовима као део личне ношње покојница.

У балнеуму у Чачку стаклене наруквице заступљене су са три примерка, сврстана у два основна типа. Првом типу обручаних наруквица припадају два фрагмента (Кат. 125-126), једнобојна и без украса (тип 1, варијанта 1 типологије В. Шарановић-Светек) (Šaranović-Svetek 2009: 34-43, kat. 1-75). За овај тип је карактеристично да је спољна страна испупчена, унутрашња равна или тракаста, док је пресек у облику латиничног слова „D“ (Šaranović-Svetek 2009: 13). Ово је веома распрострањен тип наруквица. Најчешће се јављају примерци израђени од црног стакла, ређе од стакла љубичасте, тамноплаве, светлоплаве, кобалтплаве боје или стакла смеђих тонова. Ова врста наруквица развила се из латенских, келтских наруквица од стакла, које су нешто масивније и рађене у калуцу (Šaranović-Svetek 2009: 13).

Наруквице овог типа из Чачка имају бројне аналогije међу материјалом из Маргума (Каровић 1996: 94, Т.VIII), Медијане (из слојева IV - прве половине V века, непубликовано), Сирмијума (претежно из слојева III-IV века) (Šaranović-Svetek 2009: kat. 14-21, 43, 47-53), из гробова касноантичке некрополе у Бешкој (налази из гробова 12 и 54 датовани новцем Константина I, 334-335. године) (Marijanski-Manojlović 1987: 7, 40, т. 13; 8, 40, Т. 13; 7, 52, Т. 33) и некрополе из истог периода у Свилошу (наруквица из дечјег гроба, датована новцем Константина I, 306-337. и Констанција II, 337-361.) (Dautova-Ruševljan 2003: 102).

За други тип наруквица (Кат. 127) карактеристичан је пластични украс на спољној страни, док је унутрашња страна глатка. Орнаменти се утискују посебном алатком. По бројности, овај тип је одмах иза једноставних обручаних наруквица. Примерци се јављају у насеобинским слојевима и некрополама од I до IV века (Šaranović-Svetek 2009:15-16, kat. 107-155). Наруквица из Чачка спада у варијанту једнобојних наруквица са пластичним куглицама. Аналогни примерци израђени су од црног стакла, квалитетне су израде и истраживачи претпостављају да представљају импорт у накиту Доње Паноније, а форма им је, као и у претходном случају, развијена из келтских, латенских наруквица са пластичним куглицама израђиваним од тамнозеленог стакла (Šaranović-Svetek 2009: 15).

Стаклене перле нађене у балнеуму у Чачку (Кат. 128-129) могле су да буду део огрлице или да представљају привеске код наушница. Јављају се у читавом периоду антике и не представљају хронолошки осетљиве налазе.

VI. 10 Предмети од метала

Археолошким истраживањима балнеума откривен је релативно мали број предмета од метала. У питању су фрагменти бронзане оплате, гвоздени клинови, две алатке од гвозђа и комад аморфног олова.

Кат. бр. 130

терме, просторија 2 са хипокаустом, у шуту
Р бр. 111/1970
оплата
бронза
димензије 6,2 x 2,4 x 0,1 cm и мање
Четири фрагмента предмета од бронзаног лима: два фрагмента у облику траке са дужим странама које су благо повијене на једну страну; један фрагмент лима квадратног облика секундарно сечен на три дела и савијан; четврти део представља оштећени бронзани оков елипсастиг облика, са таласасто сеченим детаљима и две кружне перфорације на дужим странама, од којих је једна оштећена. На задњој страни је савијен због качења на подлогу.
Необјављено.

Кат. бр. 131

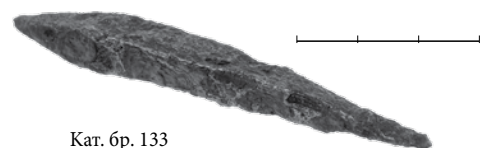
терме, са спољне јужне стране, у близини апсидалног дела просторије 3 и помоћног ложишта
Р бр. 151/1970
предмет
бронза
димензије 5,4 x 4,8 x 0,3-0,6 cm
Фрагмент предмета од бронзаног лима под слојем патине, благо профилисан. Једна страна је глатка, док је друга неравна.
Необјављено.

Кат. бр. 132

Кат. бр. 132

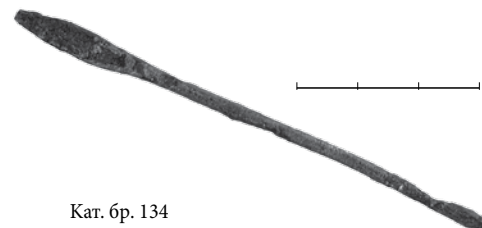
терме, помоћно ложиште у углу апсидалног базена и просторије 4, са спољне стране
Р. бр. 168/1970
клин
дужина око 33 cm, пречник тела 0,8 x 1,2 cm, глава 1,6 x 3,8 cm
гвожђе
Масивни гвозенди клин, секундарно благо лучно повијен. Тело правоугаоног пресека, глава у облику чекића троугластог изгледа који се према крајевима лучно сужава.
Необјављено.

Кат. бр. 133

Кат. бр. 133

алат
терме
б. б.
дужина 7,3 cm, пречник тела 0,7 x 0,7 cm
гвожђе
Гвоздени пробојац квадратног пресека, масивног шиљака и дужег тањег трна за усађивање у дршку.

Кат. бр. 134

Кат. бр. 134

терме
б. б.
алат
дужина 8,5 cm
гвожђе
Фрагментована гвоздена алатка, тела кружног пресека, са једним крајем у облику издуженог листа.

Малобројност налаза металних предмета у балнеуму у Чачку није изненађујућа појава у објектима овакве врсте. Објекат је засигурно био добро одржаван, а предмети брижљиво чувани. Фрагменти бронзаног лима (Кат. 130-131) могли су да буду саставни део какве касете коришћене у топлим купатилима, где се заправо одвијао највећи део боравка, купања, дружења и релаксације посетилаца балнеума.

Масивни гвоздени клин (Кат. 132), нађен са спољне стране топлих када, могао је да има вишеструку улогу у градитељству балнеума: да се користи за закивање кровних греда (*clavus trabalis*) или да помоћу керамичких калемова причвршћује оплату од опеке, камена или мермера за зид. Клинови (*canes*) су широко распрострањен елемент архитектуре и мобилијара, углавном су дужине 7-10 cm, квадратног су пресека, а имају квадратне или јастучасте главе (Јасоби 1974: 236-238). 33-34; Николић-Ђорђевић 1990: 44, Т. II/10; Ružić 1994: 44, 674-680).

Длето-пробојац (Кат. 133) је алатка коришћена углавном за обраду загрејаног или хладног метала или у друге сврхе (Јасоби 1974: Т. 12, 247). Представља веома распрострањену врсту алата, чији примерци варирају у величини и пресеку тела. За мање пробојце карактеристичан је четвороугаони пресек тела (Јасоби 1974: 5-26, Кат. 242-259; Поповић 1988: сл. 32, сл. 37; Јеремић 2009: cat. 530-531). Крајеви могу бити оштри или заобљени, а при дуготрајнијој употреби глава може бити мање-више раскуцана. Код алатке Кат. 134 листолики крај је могао да служи за дубљење меких и мање тврдих површина (Јасоби 1974: Т. 10, 171-181).

VI. 11 Налази новца^[8]

Приликом истраживања касноримског купатила у Чачку налажени су појединачни комади бронзаног новца, углавном у шуту грађевине, а у једном случају регистрован је примерак слепљен са гвозденим предметима који су горели. Један новчић је доспео у шут укопавањем средњовековног гроба и констатован је изнад скелетних остатака покојника. Истраживањима је откривена и остава од 29 комада бронзаног новца, за коју је у инвентарним књигама забележено да је нађена „уз јужни зид четвороугаоног базена са спољне стране, у шуту испод средњовековног гроба“.

Остава новца

Кат. бр. 135

Кат. бр. 135

Домицијан
85. година
ковница Рим
AV: IMP CAES DOMITIAN AVG GERM [COS XI]. Царева глава окренута надесно, са дијадемом и врпцом која лепрша низ врат.
RV: FIDE[I PVBLICAE S C]. Фидес у стојећем ставу. Атрибути у рукама (корпа са воћем и сноп жита) се не распознају.
RIC II, 187, no. 262.
терме, инв. бр. 232
R 28 mm; 9,51 gr, ↑↓

Кат. бр. 136

Кат. бр. 136

Антонин Пије
139. година
ковница Рим
AV: ANTONINVS - AVG [PIVS] PP. Царева глава окренута надесно, са дијадемом и врпцом која лепрша низ врат.
RV: FORTVNA - [.....]. Фортуна стоји окренута налево, са кормилом у десној и корнукопијом (рогом изобиља) у левој руци.
RIC III, 28, no. 22, pl. 1/4.
терме, инв. бр. 221
R 29 mm; 11,04 gr, ↑↓
Излизан.

Кат. бр. 137

Кат. бр. 137

Антонин Пије
139. година
ковница Рим
AV: Царева глава окренута надесно, са дијадемом и врпцом која лепрша низ врат.
RV: FORTVNA - [.....]. Фортуна стоји окренута на лево, са кормилом у десној и корнукопијом у левој руци.
RIC III, no. 22.
терме, инв. бр. 225
R 26 mm; 8,71 gr, ↑↑
Излизан.

[8] Захваљујемо се музејском саветнику Радивоју Бојовићу на уступљеном материјалу за публикавање

Кат. бр. 138

Кат. бр. 139

Кат. бр. 140

Кат. бр. 141

Кат. бр. 142

Кат. бр. 143

Кат. бр. 138

Антонин Пије
138/139. година
ковница Рим
AV: Царева глава окренута надесно, са дијадемом, са врпцом која лепрша низ врат.
RV: Женска фигура (Фортуна?) стоји фронтално, са полуподигнутом левом руком у којој се налази нејасни атрибут. Натпис је нечитак.
Излизан.
терме, инв. бр. 222
R 26 mm; 8,58 gr, ↑↓

Кат. бр. 139

Антонин Пије
138-161. године
ковница Рим
AV: Натпис нечитак. Царева глава окренута надесно, са дијадемом.
RV: Излизан, оштећен.
терме, инв. бр. 223
R 27 mm; 10,30 gr, ↑↓

Кат. бр. 140

Антонин Пије
138-161. године
ковница Рим
AV: Натпис нечитак. Царева глава окренута надесно.
RV: Излизан.
терме, инв. бр. 224
R 25 mm; 6,77 gr, ↑↓

Кат. бр. 141

Фаустина I
139-141. године
ковница Рим
AV: [...] AVG - FAVSTINA. Глава царице окренута надесно, са дијадемом.
RV: Очувана стојећа женска представа богиње.
RIC III, 68-69, no. 335 sqq.
терме, инв. бр. 244
R 26 mm; 8,72 gr, ↑↑

Кат. бр. 142

Марко Аурелије
160/161. година
ковница Рим
AV: Глава цара окренута надесно, са дијадемом.
RV: Представа квадриге налево, са назначеним одсечком.
дупондиј
RIC III, 92, no. 491.
терме, инв. бр. 246
R 26 mm; 9,03 gr, ↑↓

Кат. бр. 143

Јулија Домна
196-211. године
ковница Рим
AV: [IVLIA] - AVGVSTA. Биста царице окренута надесно.
RV: [HILA]RITAS. Персонификација окренута надесно, са палином границом у десној и корнукопијом у левој руци.
дупондиј
RIC IV, no. 855.
терме, инв. бр. 226
R 26 mm; 6,59 gr, ↑↓

Кат. бр. 144

Кат. бр. 145

Кат. бр. 146

Кат. бр. 147

Кат. бр. 148

Кат. бр. 149

Кат. бр. 144

Каракала
211. година
ковница Рим
AV: Глава цара окренута надесно, са венцем.
RV: P M TR P [...], у одсечку SC. Секуритас седи на трону, а левом руком држи палину грану. Испод трона корнукопија.
RIC IV, 290, no. 480a.
терме, инв. бр. 243
R 26 mm; 10,14 gr, ↑↑

Кат. бр. 145

Александар Север
222-231. године
неопредељена ковница
AV: IMP CAES M AVR SEV ALEXANDER AVG.
Глава цара окренута надесно, са венцем.
RV: PROVIDENTIA DEORVM S. C. Провиденција стоји налево, држи скиптар изнад глоба и корнукопије, ослоњена на стуб.
RIC IVB, 118, no. 597.
терме, инв. бр. 245
R 19 mm; 10,61 gr, ↑↓

Кат. бр. 146

Александар Север
222-235. године
ковница Никеја
AV: Глава цара окренута надесно, са зракастом круном.
RV: Четири стандарде.
терме, инв. бр. 240
R 20 mm; 3,94 gr, ↑↓

Кат. бр. 147

Александар Север
222-235. године
ковница Никеја
AV: Глава цара окренута надесно.
RV: Четири стандарде.
терме, инв. бр. 241
R 19 mm; 3,18 gr, ↑↓

Кат. бр. 148

Александар Север
222-235. године
ковница Никеја
AV: Глава цара окренута надесно, са зракастом круном.
RV: Четири стандарде.
терме, инв. бр. 238
R 19 mm; 2,42 gr, ↑↑

Кат. бр. 149

Александар Север?
222-235. године
ковница Никеја
AV: Глава цара окренута надесно, са зракастом круном.
RV: Четири стандарде.
терме, инв. бр. 242
R 19 mm; 2,92 gr, ↑

Кат. бр. 150

Кат. бр. 150

Александар Север
222-235. године
ковница Никеја
AV: Глава цара окренута надесно, са венцем.
RV: Четири стандарде.
терме, инв. бр. 239
R 19 mm; 5,19 gr, ↑↑

Кат. бр. 151

Кат. бр. 151

Гордијан III
241/242. година
AV: IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG. Глава
цара окренута надесно, са лоровим венцем.
RV: PMS C-OL VIM. У одсечку: ANIII. Персо-
нификација провинције између бика и лава.
терме, инв. бр. 247
R 29 mm; 15,83 gr, ↗

Кат. бр. 152

Кат. бр. 152

Гордијан III
242/243. година
AV: [...] GORDIANO AVG. Глава цара окренута
надесно, са зракастом круном.
RV: Излизан.
терме, инв. бр. 249
R 20 mm; 3,46 gr

Кат. бр. 153

Кат. бр. 153

Филип I
245/246. година
AV: [...]VS PIVS FEL AVG. Биста цара окренута
надесно, са зракастом круном.
RV: PMS C-OL VIM. У одсечку: ANVII. Персо-
нификација провинције између бика и лава.
терме, инв. бр. 248
R 22,3 mm; 7,08 gr, ↑↑

Кат. бр. 154

Кат. бр. 154

неопредељена година
ковница Никомедија
AV: Царева глава окренута надесно. Натпис
нечитак.
RV: Прочеље храма.
терме, инв. бр. 231
R 21 mm; 3,86 gr, ↗

Кат. бр. 155

Кат. бр. 155

неопредељена ковница
Бронзани новац, оштећен. На аверсу представа
главе цара окренуте надесно.
Реверс излизан.
терме, инв. бр. 236
R 26 mm; 9,06 gr

Кат. бр. 156

Кат. бр. 156

неопредељена ковница
Велика бронза, нечитка, излизана.
терме, инв. бр. 228
R 26 mm; 9,38 gr

Кат. бр. 157

Кат. бр. 157

неопредељена ковница
AV: Царева биста окренута надесно, са зрака-
стом круном.
RV: Стојећа женска персонификација са корну-
копијом у подигнутој левој руци.
терме, инв. бр. 234
R 23 mm; 9,13 gr

Кат. бр. 158

Кат. бр. 158

неопредељена ковница
AV: Царева биста окренута надесно, са лоровим
венцем.
RV: Стојећа женска персонификација?
терме, инв. бр. 235
R 25 mm; 8,47 gr

Кат. бр. 159

Кат. бр. 159

неопредељена ковница
Велика бронза, нечитка, излизана, са секундар-
но направљеним благим удубљењем на једној
страни.
терме, инв. бр. 229
R 27 mm; 7,86 gr

Кат. бр. 160

Кат. бр. 160

неопредељена ковница
Оштећен и нечитак бронзани новац. Нејасна
биста цара окренута надесно. Натпис нечитак.
терме, инв. бр. 230
R 20 mm; 4,72 gr

Кат. бр. 161

Кат. бр. 161

неопредељена ковница
Нечитак бронзани новац. Биста царице окрену-
та надесно.
терме, инв. бр. 237
R 19 mm; 3,62 gr

Кат. бр. 162

Кат. бр. 162

неопредељена ковница
Нечитак бронзани новац. Биста цара окренута надесно.
терме, инв. бр. 233
R 18 mm; 3,23 gr

Кат. бр. 163

Кат. бр. 163

неопредељена ковница
Оштећен и нечитак бронзани новац.
терме, Р. бр. 4/1970, инв. бр. 227
R 19 mm; 2,27 gr

Појединачни налази новца

Кат. бр. 164

Кат. бр. 164

Константин I
335-337. година
ковница Аквилеја
AV: CONSTANTINVS MAX AVG. Биста цара у палудаменту окренута надесно, са дијадемом.
RV: Два војника ослоњена на копља између стандарда са христогорамом.
терме, Р. бр. 42/1970
просторија 1 са хипокаустом, у слоју земље одмах изнад пода - основа стубића - ближе северном зиду
R 17 mm; 1,2 gr, ↑/

Кат. бр. 165

Кат. бр. 165

Константин I
335-337. године
ковница Аквилеја
AV: CONSTANTINVS MAX AVG. Биста цара у палудаменту окренута надесно, са дијадемом.
RV: Два војника ослоњена на копља између стандарда са христогорамом.
терме
R 17 mm; 2,05 gr, ↑↑

Кат. бр. 166

Кат. бр. 166

Констанс
347/348. година
ковница Трир
AV: CONSTANS PF AVG. Биста цара у палудаменту окренута надесно, са дијадемом.
RV: VICTORIAE AVGGQ NN. У одсечку: / * // TRP. Две Викторије стоје окренуте једна према другој, а у рукама држе по венац и палмину грану.
RIC VIII, p. 150, Pl. 2, no. 185.
терме
R 16 mm; 1,34 gr, ↑↑

Кат. бр. 167

Кат. бр. 167

Констанције II
ковница Аквилеја
355-361. године
AV: [CONSTAN]TIVS PF AVG. Биста цара у палудаменту окренута надесно, са дијадемом.
RV: [FEL TEMP] REPARATIO. У одсечку: AQP и гранчица. Наоружани војник копљем пробада палог коњаника на левој страни сцене.
терме
R 17 mm; 2,34 gr, ↑↓

Кат. бр. 168

Кат. бр. 168

Валентинијан I
ковница Сирмијум
364. година
AV: [VALENTINIA]NVS NOB C. Биста цара у палудаменту окренута надесно, са дијадемом.
RV: GLORIA ROMANORVM. У одсечку: SIRM. Цар стоји окренут надесно, са глобом? у десној и стегом у левој руци.
терме
R 15 mm; 2,40 gr, ↑↓

Кат. бр. 169

Кат. бр. 169

Валентинијан II
ковница Сисак
375-378. година
AV: DN VALENTINIANVS PF AVG. Биста цара у палудаменту окренута надесно, са дијадемом.
RV: GLORIA ROMANORVM. У одсечку: / D A // ßSISCS. Војник у покрету налево, у десној руци држи стег са христогорамом, а левом вуче палог непријатеља за косу.
терме
R 19 mm; 2,16 gr, ↑↑

Коментар нумизматичких налазаОстава новца

Остава бронзаног новца нађена је, како смо већ поменули, у шуту са спољне стране грађевине, испод средњовековног гроба. Садржи 29 комада бронзаног новца, различитих номинала, кованих у периоду од 85. до 245/246. године. Најстарији је новац Домицијана (1 комад), следе ковања Антонина Пија (5), Фаустине I (1), Марка Аурелија (1), Јулије Домне (1), Каракале (1), Александра Севера (6), Гордијана III (2) и Филипа I (1), док је 10 примерака неопредељено. Највећи број идентификованих примерака потиче из ковнице у Риму (10), затим следе ковања Никеје (4) и Виминацијума (2).

Најмлађи идентификовани новац из оставе, према овој анализи, представља ковање Филипа I Арабљанина из 245/246. године (Кат. 153), кован седме године локалне ере, у ковници у Виминацијуму. Оставе новца најбоље одсликавају периоде несигурности у провинцијама Римског царства услед најразличитијих

разлога: похода варвара, напада латрона, пљачки имовине, борби против аутохтоног становништва, као и борби за императорску власт у којој учествује војска (Vasić 1972: 57). На територији римских провинција на тлу Србије забележено је неколико времена похрањивања остава, које упућују на одређене несигурности у овим областима, а нису забележене у историјским изворима: једанаест остава из периода прве половине III века, до 244. године (од Каракале до Гордијана III), три из 247. године (време Филипа Арабљанина), две оставе из 251. године из времена Трајана Деција, шеснаест из периода 252/253. године (Требонијан Гал, Волусијан, Емилијан и Валеријан I), девет из 253/254. године из доба Галијена и три из Аурелијановог периода (270-275) (Арсенијевић 2004: 227-229).

Оставе новца које су од интереса за наше проучавање налазе се у Народном музеју у Београду (оставе из Сикирице и Доброг Дола код Азање) и Народном музеју у Нишу (остава из Каменице). Из Сикирице потиче остава од 303 антонинијана и денара, из Доброг Дола 1265 комада, а из Каменице 39 антонинијана (Јанковић-Михалцић 1987: 89; Vasić 1972: 57-58; Mirnik 1981: 61-62, no. 163; 69, no. 214-215). Остава из касноримског купатила у Чачку по саставу је најсличнија првим двама поменутих оставама, јер је настајала у дужем временском периоду, док је она из Каменице формирана у релативно кратком интервалу, са номиналима од Гордијана III до Филипа II, између 238. и 247 године (Јанковић-Михалцић 1987: 91-96). Први период стварања остава, који чини њен значајнији део, односи се на период од Домицијана до Александра Севера, а други обухвата локална, виминацијумска ковања Гордијана III и Филипа I, слично као у Добром Долу и Сикирици.

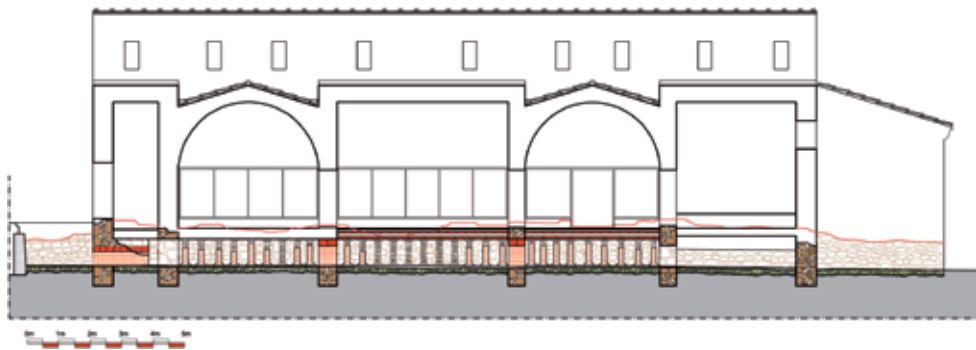
Ове оставе везане су за дешавања у дунавским провинцијама у време Филипа I Арабљанина, када је забележено више упада племена Карпа и Квада на територије Римског царства. Године 246. Филип након победе над Квадима добија титулу *Germanicus Maximus*, а након велике победе над Карпима у лето 247. године титулу *Carpicus Maximus* (САН XII: 90; Vasić 1972: 61). Иако догађаји немају директних веза са Горњом Мезијом и источном Далмацијом, претпоставља се да су варвари у овом периоду ипак могли да продру дубоко у унутрашњост провинција и да је паника локалног становништва пред налетима била велика. Остава из Чачка представљала би за сада најзападнију групу налаза, изузимајући налаз из Мајнца са 160 комада (према: Vasić 1972: 62). М. Васић претпоставља да су оставе из Сикирице, Доброг Дола и Мајнца највероватније припадале приватним лицима а не војницима, с обзиром на мали број комада, дугорочност сакупљања ризнице и преовлађујући број денара над антонинијанима, односно да упућују пре на „домаћинско руковање имањем, него на необузданог војника” (Vasić 1972: 62). У прилог овој претпоставци говори и контекст налаза остава из Доброг Дола. Остава је нађена у керамичкој посуди за кућну употребу, поред суда у облику људског лица и стакленог арибалоса, на месту где је вероватно била подигнута *villa rustica* или где се налазило веће цивилно насеље, судећи према површинским налазима кровне опеке (Vasić 1972: 62).

Коментар појединачних налаза новца

Бронзани новац нађен у касноантичком балнеуму у Чачку обухвата ковања од 335-337. до 375-378. године, номинале Константина I (335-337), Констанса (347-348), Констанција II (355-361), Валентинијана I (364) и Валентинијана II (375-378). У теренској документацији забележено је да је новац (Р. бр. 141/1970) нађен на поду правоугаоне просторије и да је у питању ковање Константина, па претпостављамо да је можда у питању Кат. 164 или Кат. 165, који дају приближан *terminus* коришћења купатила у Чачку. Остали новчићи углавном су налажени у шуту грађевине, док је један регистрован у јами са спољне стране јужног зида четвороугаоног базена (фригидаријума), чиме се добија приближно датовање у IV век налаза керамичких посуда нађених на истом месту. Оптицај новца упућује да је грађевина коришћена од четврте до осме деценије IV века, вероватно до најезде Западних Гота 378/380. године, када је доживела већа оштећења и крај коришћења.

VII Закључна разматрања

Налазиште *Римске терме* у средишњем делу Чачка, у источним областима провинције Далмације (на граници са Горњом Мезијом), познато је од 1970. године, када је земљаним радовима откривено, а потом археолошки истражено и конзервирано. Подигнуто је на уздигнутој речној тераси, на терену које обилује водом. Приликом археолошких ископавања истражено је 7 просторија (2-8), док је једна само регистрована у габариту и технички снимљена (1) (сл. 7, 29-30). Спољне димензије грађевине, укључујући и дубине конхи, износе 22,6 (и-з) x 18,45 (с-ј) m. Ван истраживања су остали западни и северни делови грађевине, као и архитектонски ансамбл којем је припадало и купатило.

Сл. 36 - Реконструкција изгледа терми, модел у 2D, пресек А-А'

Својом површином од око 340 m² купатило у Чачку припада типу малих римских купатила, тако да би га заправо требало посматрати као *balneum*, а не као терме. Балнеуми нису репрезентативне грађевине као терме. Срећу се у свим римским провинцијама и у свим епохама. Њихова првобитна улога састојала се у задовољавању хигијенских потреба. Међутим, због малог простора нису били погодни за бављење спортом, па су стога били намењени неговању друштвених активности, првенствено дружењу. Балнеуми се подижу у градовима где постоје и терме, али се најчешће срећу у мањим насељима (*vici, pagi*), пољским имањима (*villae rusticae*) или унутар утврђених војних или административних пунктова. Просечна површина малих балнеума је до 500 m² (Nielsen 1993: 114). С обзиром на то да су настали из грчких јавних купатила, под овим утицајем у балканским провинцијама спој спорта и пливања у суштини није заживео. Ово се најбоље уочава код купатила из касноантичког-рановизантијског

периода на тлу Србије (cf. табелу 1), где ни у једном случају није забележено постојање палестре велике површине или великог отвореног базена за пливање. Балнеуми углавном припадају типу купатила на редове (*row type*), са подврстама аксијалних купатила на редове и купатила са паралелним редовима (сл. 26) (Nielsen 1993: 114 et note 140). Купатила кружног типа (*ring type*) ређе се срећу.

Купатило из Чачка припада типу купатила на редове и то варијанти са паралелним редовима, каква су купатила у Бељини (сл. 25), Губеревцу-Прутену на Космају (сл. 26), оба купатила у близини бедема утврђења у Равни-*Timacum Minus* на Медјани (сл. 29), у Бацама (сл. 29) и Жујинцима (сл. 30) (Беличковић 1958: 109-115; Васић 1983: пл. 2; Петровић 1994: 34-35, сл. 16-17; Petrović 1995: 40; Јордовић 1999: 199, сл. 1; Томовић, Булатовић и Капуран 2005: 322, сл. 1).

Просторије у купатилу у Чачку грађене су према одређеним функционалним критеријумима. Приступну просторију чини свлачионица (број 8 по плану) - *apodyterium*. Овде је реч о типу једноставне четвороугаоне просторије постављене испред фригидаријума. Обично се идентификује појавом банкова за седење зиданих дуж једног или више зидова, мада се срећу и случајеви постављања дрвених или камених клупа (Vouet 2004: 16, pl. 5). У балнеуму у Чачку ова просторија је уништена у већем делу још пре археолошких радова, тако да подаци о зиданим банковима, нажалост, недостају. Улогу мање просторије за вежбање (*palestra*) имала је највероватније правоугаона просторија западно од свлачионице (број 6 по плану). Реч је о типу једноставних палестри без базена, какве се срећу у свим деловима Римског царства и у свим епохама (Vouet 2004: 139-141, pl. 132).

Купатило у центру Чачка имало је два фригидаријума са кадама за хладно купање (*piscinae*). Код обе просторије реч је о типу фригидаријума са једном писцином. У случају просторије 1 у питању је тип са четвороугаоном писцином која је

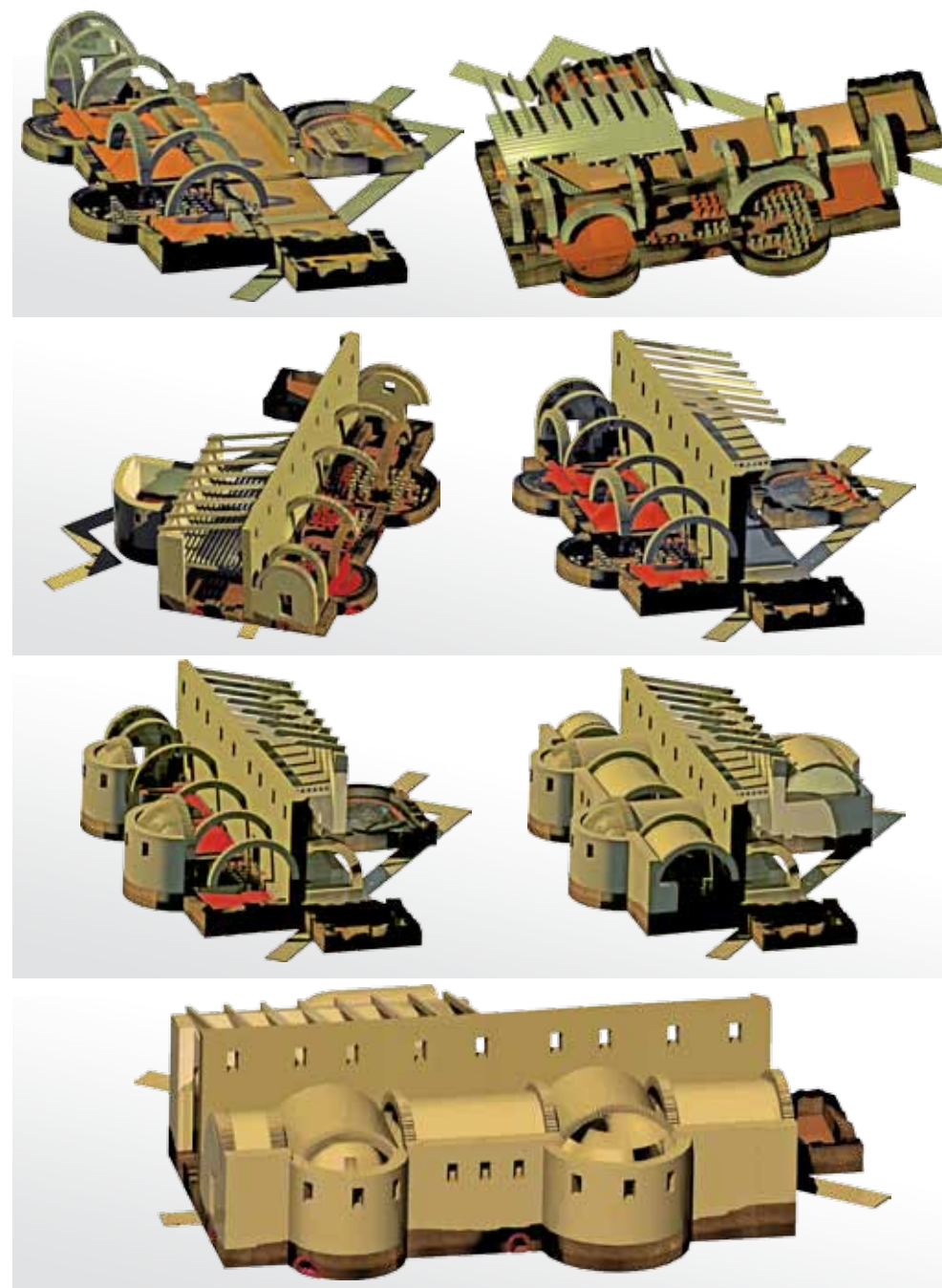

Сл. 37 - Реконструкција изгледа терми, модел у 2D, пресек Б-Б'

највероватније испуњавала читаву просторију (Bouet 2004: 23, type 2a, pl. 11), слично као и писцина фригидаријума у Бељини. Ово је веома раширени тип фригидаријума (на пример, у Нарбонској Галији, од 47 фригидарија овог типа у 30 случајева писцина заузима читаву површину просторије) (Bouet 2004: 23, fig. 11). Паралеле за овај тип су бројне и у провинцијама Западног царства срећу се од I до V века (Bouet 2004: 25, pl. 15). Када је реч о просторији 7, писцина је заузимала апсидални део фригидаријума, могуће и целу просторију (Bouet 2004: 29, type 2c, pl. 16). Овај тип фригидаријума релативно често се среће код касноантичких купатила на тлу Србије. Паралеле налазимо код малог приватног купатила у Гамзиграду-*Romuliana* (Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010: 101, план XLIII, 5), у мањем балнеуму североисточно од утврђења у Равни-*Timacum minus* (Водич кроз Равну 1977: 7, сл. 7; Petrović 1995: 42; Петровић, Јовановић 1997: 23-24, сл. 21-22; Petković et al. 2005: 16) и у купатилима IV века из Идимума и Медијане (Vasić, Milošević 2000: 53, sl. 13, 7; Петровић 1994: 34-35).

Калдаријум (*caldarium*) је просторија коју је лако идентификовати због инсталација за грејање. Просторија поседује базен-каду са врућом водом (*alveus, solium*), која се у купатилу у Чачку налази у крајњем југозападном углу грађевине (просторија 5). Постоји неколико типова калдаријума, зависно од броја базена за потапање и чесама унутар просторије (Bouet 2004: 40, pl. 32). Калдаријум у Чачку припада типу са једним апсидалним солијумом-алвеусом (Bouet 2004: 65, type 7b, pl. 55-56). Овај тип калдаријума јавља се у римском свету кроз читав период антике, од I до V века, а нарочито је заступљен у касноантичким купатилима. О овој врсти просторија говори и Сидоније Аполинарски 465. године у „Писмима“, описујући купатило своје виле у Авитаку (*Avitacus*), у области Лиона (*Epist. II, 2, 4 - solii capacis hemicyclio*). У Нарбонској Галији, величина просечних, јавних или приватних, калдаријума варира од 8,45 до 26,55 m², док је у случају терми забележена површина од 341 m² (Bouet 2004: 65).

Нешто тежа је идентификација просторије са кадама са млаком водом (*tepidarium*) у балнеуму у Чачку. Ову функцију су могле да имају просторија 4 или 3. С обзиром на то да је просторија 4 имала директно грејање преко сопствене пећи, могуће је да је служила као просторија за презнојавање (*sudatorium*), а да је улогу тепидаријума имала просторија 3. Међутим, могуће је и обрнуто - да је просторија 3 судаторијум, а 4 тепидаријум. Уколико прихватимо да су обе просторије биле без базена и да су могле да буду тепидаријуми, онда би у том случају просторија 4 припадала једном од најраспрострањенијих и најбројнијих типова тепидаријума четвороугаоне основе без базена, која је заступљена у римским купатилима кроз читав период антике - од I до V века (Bouet 2004: 97-98, pl. 80). И квадратни судаторијуми су веома распорстањен тип, било у малим приватним купатилима, било у великим јавним термама (Bouet 2004: 112-113, pl. 98). На бројним примерима видели смо да су тепидаријуми купатила на тлу Србије грађени са апсидом на осунчаним странама, као на примерима у Засавици (Poročić 1968: 224, T. 78; Kuzmanović 1988: 197, kat. 35), термама испред

Сл. 38 - Модели у 3D

Филозофског факултета у Београду-*Singidunum* (Бојовић 1975: 6; Бојовић 1985: 77), Губеревцу-*Пруиен* на Космају (Величковић 1958: 112, сл. 3), Маргуму (Цуњак 1995-1996: пл. 1), Бељини (Васић 1983: пл. 2), Идимуму (Vasić, Milošević 2000: сл. 13), Гамзиграду (Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010: пл. 43), Равни-*Timacum Minus* (Petrović 1995: 40), Медијани (Петровић 1994: сл. 16-17), Наису (терме *extra muros* код јужне капије касноантичког утврђења, необјављено) и Жујинцима (Томовић, Булатовић и Капуран 2005: сл. 1).

Римски балнеум у Чачку вероватно није користио воду из јавног акведукта, већ је могао да има сопствене инсталације за сакупљање воде, што је чест случај код купатила мањих димензија (Hodge 1992: 265) која су могла да имају уређаје за сакупљање воде, као што су базени или бурад. Вода је могла да се довлочи из бунара и да се на одређеној висини сакупља, да би се одводила у каде, фонтане или бојлере, где се грејала изнад префурнијума (Hodge 1992: 265). Балнеум у Чачку поседовао је мали број базена за купање, а њихов распоред најбоље нам је познат из очуваних надземних остатака (сл. 7, 36-38). Базени-каде регистровани су у просторији 1 (фригидаријуму), северној просторији 7, фригидаријуму (инсталација за одвод воде) и крајњој југозападној просторији 5 купатила (калдаријуму), где су нађена три канала (хоризонтални, вертикални и преливни) из различитих фаза балнеума. У оквиру купатила у Чачку постојала је и посебна просторија - тоалет (*latrina*), у самом југоисточном углу грађевине, за коју је коришћена већ употребљавана вода из базена.

За загревање воде у базенима и грејање просторија на располагању су били застакљени прозори који су акумулирали сунчеву топлоту, као и три префурнијума - два која су грејала калдаријум (просторију 5) и један који је био заједнички за просторије 3 и 4. Прозорско стакло је регистровано само у фрагментима у шуту грађевине, са концентрацијом код јужних и западних просторија. О величини ових прозорских окана, нажалост, немамо података. Површина која је загревана помоћу три ложишта износила је око 75 m², односно 22% од укупне површине купатила. За загревање је највероватније коришћено дрво. За најближе окружење Чачка карактеристичне су шуме храста, цера и границе. Температура која је била потребна за загревање мањих купатила износила је преко 150°. Процес загревања купатила био је релативно дуготрајан и углавном је трајао до 5 сати. За грејање је било потребно просечно око 57 kg дрвета по сату, како су то показали резултати експерименталних истраживања у хладнијим купатилима у провинцијама западног дела Римског царства.

Код градње купатила у Чачку приметне су две фазе, са разликом у подовима (сл. 11). Код свих истражених просторија регистроване су обе фазе. Код нивелисања подова у другој фази искоришћена је велика количина шута која је могла да потиче од рушења саме грађевине у надземним деловима, мада је сасвим могуће да је коришћен и грађевински шут неког другог објекта из околине. У градњи једне од фаза евидентирана је употреба фрагмената епиграфских камених споменика који су највероватније потицали са неке од оближњих некропола II-III века.

За градњу купатила коришћен је локални крупнозрни пешчар који је за спољна лица грађевине био притесан, док је као трпанац у зидној маси био немарније израде. Камен је везиван мешавином кречног малтера, шодера, шљунка и песка. Обимни и носећи зидови су дебљине око 70 cm, а остали око 55 cm. Дубина укопавања темеља грађевине није археолошки утврђена.

Опека је коришћена за зидање хипокаусних стубића, сводова над каналима, довратника и подова. Употребљавана је опека различитих формата (за стубиће углавном 18 x 18 cm, а за њихове постаменте 29 x 29 cm или 30 x 20 cm). За сводове и зидове префурнијума, као и за под у фригидаријуму, коришћена је опека 45 x 28 x 6 cm. Највеће опеке (52 x 52 x 6-9 cm) коришћене су као носачи супструкције подова у просторијама са хипокаусним инсталацијама.

Зидови у просторијама најчешће су били малтерисани хидростатичким (водонепропусним) малтером. У појединим просторијама, у шуту су регистровани трагови осликавања. Фреско-декорација је укључивала употребу три основне боје (окер, плаве и тамноцрвене), које су представљале најприступачније боје на римском тржишту. Овим бојама су украшени зидови у најмање три просторије - у палестри (6), четвороугаоном фригидаријуму (1) и највероватније у тепидаријуму (3). На фрагментима се уочавају поједине уже или шире траке.

Касноантичко купатило у Чачку није истражено у потпуности (непознате су остале просторије и инсталације у северном и западном делу грађевине, а неистражени су остали и старији слојеви испод нивоа подова грађевине), тако да не располажемо комплетном стратиграфском сликом налазишта.

Реконструкција архитектонског простора купатила се, нажалост, није могла у потпуности базирати на основу архитектонских евиденција *in situ*. Линеарна организација просторија 2, 3, 4, 5 и 7 (*latrina*, *tepidarium*, *caldarium* и *frigidarium*) замишљена је да је могла да буде покривена полуобличастим сводовима, јер су они најчешће присутни у архитектури терми које су се одржале до данас. Сматрамо да су постојећа дебљина (50-70 cm) и распон зидова (4,30-4,40 m) сасвим довољни за такву једну структуру. Могуће је да су претпостављени полуобличасти сводови били олакшани амфорама, за које знамо да су постојале на територији Србије управо у архитектури терми (Jeremić 2006: 84, 88), а што би свакако олакшало извођење самих сводова. То не значи да наведене просторије нису могле бити покривене дрвеним капријатама, заштићеним од влаге посебним висећим полуобличастим сводовима (*camarae*) (Vitr. *De arch.* 5. 10. 3). За просторије 6 и 8 претпоставили смо да имају два нивоа са покривном конструкцијом у облику косог дрвеног крова. Димензије ових просторија (10,50 x 5,30 m) дозвољавају постојање и другог нивоа, што не искључује постојање само једног нивоа. Предлог реконструкције, с обзиром на недостатак било каквог доказа решења, морао је остати на нивоу хипотезе.

Покретни археолошки материјал, регистрован приликом археолошких истраживања 1970. године, релативно је скроман. Међутим, сагледан у целини, пружа драгоцене податке о времену коришћења објекта. Већина налаза потиче из јаме са

спољне стране грађевине, док је мањи број регистрован на нивоу подова, хипокауста или у слоју рушења објекта. Највећи број налаза представљају керамичке посуде. Регистроване су, махом у фрагментима, различите форме здела, лонаца, тањира, крчага, поклопаца и пехара. Све посуде су израђене на витлу, најчешће од пречишћене или песковите глине, сиво или (сиво)мрко печене. Спољна површина је понекад украшена техником глачања, жлебљењем или наношењем сивог премаза. Посуде у највећем броју припадају стандардној касноантичкој керамичкој продукцији која је заступљена на низу налазишта у Чачку и околини, као и на касноантичким налазиштима на територији Републике Србије. У мањем броју срећу се типови посуда који због својих технолошких и морфолошких карактеристика трају кроз читав период антике.

И посуде од стакла (тоалетне боце - балсамарији, зделе и пехари) у највећем броју случајева представљају типичне касноантичке провинцијске производе и, у мањем броју, форме које су наслеђене из периода I-II/III века. О присуству жена у купатилу у Чачку сведоче налази стаклених перли и стаклених наруквица, које се хронолошки уклапају у период коришћења балнеума.

У најзначајније налазе спадају нумизматички налази. Истраживањима су откривене једна остава и осам појединачних налаза бронзаних новчића, од којих је за анализу на располагању било шест примерака. Остава бронзаног новца броји 29 комада ковања од Домицијана (85. године) до Филипа I Арабљанина (245/246. године). Нађена је у шуту са спољне стране грађевине, испод средњовековног гроба. Иако сви примерци нису могли да се протумаче у потпуности, претпостављамо да Филип новца, кован седме године локалне ере у Виминацијуму, представља најмлађи примерак оставе, заједно са примерцима Гордијана III, такође кованим у Виминацијуму. Остава је највероватније похрањена 247. године, као и оставе из Сикирице, Доброг Дола, Каменице код Ниша и Мајнца (*Mogontiacum*) у провинцији Горњој Германији (*Germania Superior*). Подаци о драматичним догађајима током поменуте године нису за сада познати. Могуће да је реч о неком непознатом упаду варвара, похрањивању новца пред опасношћу од пљачкаша-латрона, побуне локалног становништва или војске. Састав оставе из Чачка, као и оставе из Доброг Дола, највероватније упућују на похрањивање од стране приватног лица, могуће власника неког имања, који је новца штедео дужи временски рок, пре него од стране војника који је пред непосредном опасношћу похранио своју зараду.

Претпостављамо да остава новца претходи хоризонту изградње купатила. Међутим, на овом нивоу истражености то је тешко тврдити, јер недостају адекватни стратиграфски подаци. М. Васић је претпоставио да је балнеум у центру Чачка подигнут крајем III века, не износећи конкретне податке о томе (Васић 1993: 14). На основу нумизматичких налаза могло би се једино говорити о времену коришћења купатила током IV века, од краја владавине Константина I (335-337. године). Остава новца из 247. године могла би да се односи на хоризонт који претходи изградњи купатила. Време подизања купатила могло би да се смести у крај III века, иако не

постоје конкретне чињенице о томе, осим релативно велика висинска разлика у подовима прве и друге фазе. Међутим, ово би могло да се објасни и насипањем веће количине грађевинског шута неког другог објекта.

Крај коришћења балнеума могао би да буде обележен најездом Западних Гота 378. године, како је судити према најмлађим примерцима новца. Објекат је у то време могао да доживи већа оштећења. Знатнији наноси паљевине код грађевине нису регистровани, већ само урушавање зидова и крова. Слој црвене земље, регистрован у сонди 2 током археолошких ископавања 1970. године, вероватно представља слој настао интензивним коришћењем префурнијума, а не деструкцију самог објекта.

Због савремених градњи у центру Чачка још од краја XIX, а нарочито током XX века, није могуће вршити комплетна археолошка истраживања остатака римских и касноримских грађевина које су зацело постојале на овом терену. Усамљени налаз купатила-балнеума (терме) даје могућност за претпоставку да се на овом месту налазило некакво приватно имање или да је на ширем подручју било развијено цивилно насеље типа викуса (Васић 1993: 12-14). Трагове насељавања у периоду касне антике пратимо на неколико локација у граду, у пречнику од око 300 метара: у порти цркве Светог Вазнесења и дворишту Народног музеја регистровани су остаци грађевина и покретни налази из IV века, као и у Мутаповој улици, где су највероватније откривени темељни делови једне касноантичке виле са апсидом. У порти цркве Светог Вазнесења делимично су откривени зидови и део масивног портика, највероватније неке јавне грађевине (Вукадин 1993: 99-100), што за сада представља први поузданији пример градње овакве врсте објекта на територији Чачка. Међутим, на основу овог налаза тешко се може тврдити да је балнеум у центру града припадао комплексу нађеном у црквеној порти, али остављамо као могућност да су касноантички становници насеља истовремено могли да користе оба објекта - један у хигијенско-друштвене, а други у јавно-административне или друге сврхе. С друге стране, налаз издвојене грађевине у непосредној близини Вазнесењске цркве, у Мутаповој улици, упућује на постојање приватног имања у најближем окружењу јавне грађевине. Можда је овде постојао низ приватних имања која су окруживала управно-административни и верски центар насеља непознатог античког имена.

О овим питањима свакако да ће више речи дати нова археолошка истраживања на слободним површинама у ужем и ширем центру града, где се могу очекивати нови трагови архитектуре и покретних налаза из римског и касноримског доба. Посебну вредност даће њихово довођење у везу и поређење са налазима из Бељине, Горње Горевнице и Пријевора, где су регистровани трагови приватних пољских имања, са припадајућим резиденцијалним, балнеолошким, складишним и другим објектима, као и породичним маузолејима и мањим некрополама. Тек ће се систематизацијом постојећих и резултата будућих истраживања добити комплетна слика о животу становништва ових пограничних области у доба римске доминације.

VIII Литература

- Арсенијевић 2004 - Мирјана Арсенијевић, Периоди похрањивања остава римског новца током III века н. е. у Горњој Мезији, *Гласник Српској археолошкој друштва* 20, Београд, 225-234.
- Baatz 1988 - Dietwulf Baatz, Heizversuch an einer rekonstruierten Kanalheizung in der Saalburg, *Saalburg Jahrbuch* 36, Berlin, 31-44.
- Бабић, Јеремић 2006 - Александра Бабић, Гордана Јеремић, Двориште Народног музеја у Чачку - истраживања 1977. године, *Зборник радова Народној музеја* 36, Чачак, 49-62.
- Barkóczy 1988 - László Barkóczy, *Pannonische Glasfunde in Ungarn*, *Studia archaeologica* IX, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Biers 2003 - Jane Biers, Lavari est vivere. Baths in Roman Corinth, *Corinth* vol. 20, The Centenary 1896-1996, Athens, 303-319.
- Бојовић 1975 - Драгољуб Бојовић, Прилог урбаној историји Београда у периоду римске доминације, *Годишњак града Београда* 23, Београд, 5-27.
- Бојовић 1985 - Драгољуб Бојовић, Београд у римско доба, у: *Археолошко наслеђе Београда*, Музеј града Београда, каталог изложбе 27, Београд, 69-95.
- Bouet 1997 - Alain Bouet, Les thermes romains: de gros consommateurs d'eau? Quelques exemples de Narbonnaise et des provinces voisines, in: *Les aqueducs de la Gaule romaine et des régions voisines*, Caesarodunum tome 31, éd. Robert Bedon, Université de Limoges, Centre de recherches A. Piganiol, Limoges, 133-160.
- Bouet 2004 - Alain Bouet, *Les thermes privés et publics en Gaule Narbonnaise*, vols. I-II, Collection de l'École française de Rome 320 (2003), Rome.
- Brödner 1997 - Erika Brödner, *Die römischen Thermen und das antike Badewesen. Eine kulturhistorische Betrachtung*, 2. Auflage, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Broise 1991 - Henri Broise, Vitrages et volets des fenêtres thermales à l'époque impériale, in: *Les thermes romains. Actes de la table ronde organisée par l'École française de Rome, Rome, 11-12 novembre 1988*, Collection de l'École française de Rome 142, Rome, 61-78.
- Brukner 1971 - Olga Brukner, Rimski sloj na Gomolavi, *Radovi Vojvođanskog muzeja* 20, Novi Sad, 103-121.

- Brukner 1981 - Olga Brukner, *Rimska keramika u u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Dissertationes et monographiae, tome XXIV, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd.
- Булатовић, Капуран 2008 - Александар Булатовић, Александар Капуран, Заштитна археолошка истраживања на траси ауто-пута Е-75 између Бујановца и Прешева 2003. године, *Археолошки њрећед* н. с. 2-3 (2003-2004), Београд, 124-125.
- САН - *The Cambridge Ancient History*.
- Cermanović Kuzmanović 1991 - Aleksandrina Cermanović Kuzmanović, Einige Typen der Glasgefäße aus der römischen Nekropole in Kolovrat bei Prijepolje, *Зборник Народног музеја* 14-1, Београд, 387-390, Abb 1-20.
- Cermanović-Kuzmanović, Jovanović 2004 - Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, Aleksandar Jovanović, *Tekija*, Cahiers de Portes de Fer, Monographies 4, Archäologisches Institut, Nationalmuseum, Zentrum für archäologische Untersuchungen, Belgrade.
- CIL - *Corpus inscriptionum latinarum*.
- Цуњак 1995-1996 - Млађан Цуњак, Терме на Орашју-Дубравица код Пожареваца, *Viminacivm* 10, Пожаревац, 105-120.
- Цвјетићанин 1988 - Татјана Цвјетићанин, Римска керамика из Чачка и околине, *Зборник радова Народног музеја* 18, Чачак, 103-119.
- Cvjetičanin 2000 - Tatjana Cvjetičanin, Grnčarska radionica u Singidunumu. Lokalitet Narodno pozorište, *Singidunum* 2, Beograd, 245-254.
- Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010 - Милка Чанак-Медић, Брана Стојковић-Павелка, Архитектура и просторна структура царске палате, у: *Felix Romuliana - Тамзићраг*, ур. Ивана Поповић, Археолошки институт, Београд, 49-106.
- Даутова-Рушевљан 1995 - Велика Даутова-Рушевљан, Занатски производи и нумизматички налази, у: *Фрушка јора у античко доба*. Прилози за стару историју и археологију, ур. Никола Тасић, Нови Сад, 111-170.
- Dautova-Ruševljan 2003 - Velika Dautova-Ruševljan, *Kasnoantička nekropola kod Sviloša u Sremu*, Matica srpska, Muzej Vojvodine, Novi Sad.
- Дмитровић, Радичевић 2009 - Катарина Дмитровић, Дејан Радичевић, *Касноантичка некропола у Чачку*, Изложбени каталози 12, Народни музеј Чачак, Чачак.
- Дрча 1979 - Слободан Дрча, Купатило, у: *Медијана*, Народни музеј Ниш, Ниш, 14-15.
- Дрча 1999-2000 - Слободан Дрча, Римско стакло у Нишком музеју, *Гласник Српској археолошкој друштва* 15-16, Београд 1999-2000, 209-229.

- Fagan 2005 - Garrett G. Fagan, *Bathing in Public in the Roman World*, 5th edition, Ann Arbor, Michigan.
- Ферјанчић, Јеремић и Гојгић 2008 - Снежана Ферјанчић, Гордана Јеремић, Александра Гојгић, *Римски епиграфски споменици Чачка и околине*, Прилози за историју Чачка 2, Народни музеј Чачак, Чачак.
- Гарашанин, Васић и Марјановић-Вујовић 1984 - Милутин Гарашанин, Милоје Р. Васић, Гордана Марјановић-Вујовић, Трајанов мост - Castrum Pontes. Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години, *Ђердајске свеске II*, Београд, 25-54.
- Гојгић 2008 - Александра Гојгић, Римско стакло из Чачка и околине, *Зборник радова Народної музеја* 38, Чачак, 23-48.
- Grassmann 1996 - H.-Ch. Grassmann, Wirkungsweise und Energieverbrauch antiker römischer Thermen, *Jahrbuch römisch-germanischen Zentralmuseum Mainz* 41-1 (1994), Mainz, 297-321.
- Haevernich, Hahn-Weinheimer 1955 - Thea Elisabeth Haevernich, Paula Hahn-Weinheimer, Untersuchungen römischer Fenstergläser, *Saalburg Jahrbuch* 14, Berlin, 65-73.
- Hodge 1992 - A. Trevor Hodge, *Roman Aqueducts and Water Supply*, Duckworth, London.
- Hüser 1978 - Heribert Hüser, Wärmetechnische Messungen an einer Hypokaustenheizung in der Saalburg, *Saalburg Jahrbuch* 36, Berlin, 12-30.
- Isings 1957 - Clasina Isings, *Roman glass from dated finds*, Groningen-Djakarta.
- Иванов 1971 - Теофил Иванов, Проучвания върху хипокауста от римската и ранновизантийска епоха в България, *Археологія* 1, София, 23-44.
- Jacobi 1974 - Gerhard Jacobi, *Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching*, Die Ausgrabungen in Manching Bd. 5, Wiesbaden.
- Јанковић-Михалцић 1987 - Душанка Јанковић-Михалцић, Налаз антонинијана из Кренице, *Зборник Народної музеја* 3-4, Ниш, 89-105.
- Јанковић-Михалцић 2008 - Dušanka Janković-Mihaldžić, Pojedinačni nalazi rimskog novca na Mediani, *Naissus I*, Niš, 27-73.
- Јевремовић 1987 - Неда Јевремовић, Керамика јужног и западног бедема локалитета Diana - Караташ, *Ђердајске свеске IV*, Београд, 49-70.
- Jeremić 2009 - Gordana Jeremić, *Saldvm. Roman and Early Byzantine Fortification*, Institute of Archaeology, Cahiers des Portes de Fer Monographies 6, Belgrade.
- Јеремић, Бабић 2008 - Гордана Јеремић, Александра Бабић, Двориште Народног

- музеја у Чачку - истраживања у 2006. години, *Археолошки њрепег* 4 (2006), Београд, 88-90.
- Јеремић, Гојгић 2010 - Гордана Јеремић, Александра Гојгић, Двориште Народног музеја у Чачку - истраживања 1984. године у светлу нових проучавања, *Зборник радова Народної музеја* 40 (2010), Чачак, 57-65.
- Jeremić 1997 - Miroslav Jeremić, L'évolution du format des briques sur le territoire de la Serbie, de l'Antiquité au Moyen Âge, *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen-Age* 109-1, Rome, 7-20.
- Јордовић 1999 - Часлав Јордовић, Римске терме у селу Баце, у: *Прокуље у њраисџорији, анџици и средњем веку*, Баштина књига 6, ур. Милоје Васић, Драгослав Маринковић, Археолошки институт, Народни музеј Топлице, Београд-Прокупље, 197-199.
- Каровић 1995-1996 - Гордана Каровић, Римско стакло Маргума, *Viminacivm* 10, Пожаревац, 75-100.
- Komp 2009 - Jennifer Komp, *Römisches Fensterglas. Archäologische und archäometrische Untersuchungen zur Glasherstellung im Rheingebiet*, Berichte aus der Geschichtswissenschaft, D30 (Diss. Universität Frankfurt am Main), Shaker Verlag, Aachen.
- Кондић 1987 - Владимир Кондић, Balneum логора Diana, *Ђердајске свеске IV*, Београд, 37-40.
- Kretschmer 1953 - Fritz Kretschmer, Hypokausten, *Saalburg Jahrbuch* 12, Berlin, 7-41.
- Лаловић, Јовановић и Ружић 1997 - Анка Лаловић, Светозар Јовановић, Мира Ружић, Ромулијана - Гамзиград. Касноантичка утврђена палата. Терме, *Сџаринар* н. с. 48, Београд, 199-208.
- Ling 1992 - Roger Ling, *Roman Painting*, 2nd edition, Cambridge University Press, Cambridge.
- Мано-Зиси, Марић и Гарашанин 1950 - Ђорђе Мано-Зиси, Растислав Марић, Милутин Гарашанин, Ископавање на Орашју. Претходни извештај о радовима у 1947. години, *Сџаринар* н. с. 1, Београд, 143-167.
- Маријански-Мановић 1987 - Mirjana Marijanski-Manojlović, *Rimska nekropola kod Beške u Sretni*, Vojvođanski muzej, Monografije VIII, Novi Sad.
- Марковић 1952 - М. Марковић, Ad CIL III 8153 (Singidunum), *Жива анџика II-2*, Скопје, 234-240.
- Merkel 2007 - John F. Merkel, Imperial Roman production of lead and silver in the northern part of Upper Moesia (Mt. Kosmaj area), *Гласник Српског археолошког*

грушића 23, Београд, 39-78.

- Miladinović-Radmilović 2011 - Nataša Miladinović-Radmilović, Exostoses of the external auditory canal, *Стираринар* н. с. 60 (2010), Београд, 137-146.
- Mirković 1976 - Miroslava Mirković, Singidunum et son territoire, in: *Inscriptions de la Mésie Supérieure* I, ed. Fanoula Papazoglou, Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd, Beograd, 22-92.
- Мирковић 1978 - Мирослава Мирковић, Antises Stefanos и грађевинска делатност Јустинијановог времена у Полимљу, *Зборник радова Византијолошког института* 18, Београд, 1-7.
- Mirković 1986 - Miroslava Mirković, Viminacium et Margum, *Inscriptions de la Mésie Supérieure* II, ed. Fanoula Papazoglou, Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd, Beograd.
- Mirnik 1981 - Ivan A. Mirnik, *Coin Hoards in Yugoslavia*, British Archaeological Reports, International Series 95, London.
- Nielsen 1993 - Inge Nielsen, *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, Vols. I-II, 2nd edition, Aarhus University Press, Aarhus.
- Николајевић 1978 - Иванка Николајевић, Латински натпис епископа Стефана из Избичња, *Симпозијум Сеоски дани Крејћена Вукосављевића* 6, Пријеполје, 53-64.
- Николић-Ђорђевић 1990 - Снежана Николић-Ђорђевић, Римске стаклене посуде са Београдске тврђаве, *Годишњак рада Београда* 37, Београд, 39-55.
- Nikolić-Đorđević 2000 - Snežana Nikolić-Đorđević, Antička keramika Singidunuma. Oblici posuda, *Singidunum* 2, Beograd, 11-244.
- Оршић Славетић 1933 - Адам Оршић Славетић, Археолошка истраживања у Нишу и околини, *Стираринар* 8-9 (1933-1934), Београд, 303-310.
- Петковић 2010 - Софија Петковић, Ромулијана у време после царске палате, у: *Felix Romuliana - Гамзирад*, ур. Ивана Поповић, Археолошки институт, Београд, 167-199.
- Petković et al. 2005 - Sofija Petković, Mira Ružić, Svetozar Jovanović, Marko Vuksan, Zsuzsana K. Zoffmann, *Roman and Medieval Necropolis in Ravna near Knjaževac*, Archaeological Institute, Monographs vol. 42, Belgrade.
- Petrović 1986 - Petar Petrović, Brza Palanka - Egeta. Recherches archéologiques menées en 1981-82, *Ђердајске свеске* III, Београд, 369-372.
- Петровић 1994 - Петар Петровић, *Медијана*. Резиденција римских царева, Археолошки институт, Београд.
- Petrović 1995 - Petar Petrović, Timacum Minus et la vallée du Timok, *Inscriptions*

de la Mésie Supérieure III-2, Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd, Beograd.

- Петровић, Јовановић 1997 - Петар Петровић, Светозар Јовановић, *Културно блато књажевачког краја*. Археологија, Археолошки институт, Посебна издања, Београд.
- Поповић 1968 - Dragan Popović, Rekognosciranje u Sremu, *Arheološki pregled* 10, Beograd, 215-224.
- Поповић 1988 - Ивана Поповић, *Античко оруђе од Ђвожђа у Србији*, Народни музеј, Монографије књ. 5, Београд.
- Поповић, Мркобрад 1986 - Petar Popović, Dušan Mrkobrad, Prospection par sondage de la localité Ljubičevac-Obala, *Ђердајске свеске* III, Београд, 308-313.
- Прокић 1975 - Радослав Прокић, Римске терме у Чачку, *Рашка бањица* 1, Краљево, 167-178.
- Радичевић 2001 - Дејан Радичевић, Средњовековна некропола на локалитету Терме у Чачку, *Зборник радова Народног музеја* 31, Чачак, 23-40.
- Radivojević-Mičanović 1997 - Ana Radivojević-Mičanović, *Konstruktivni sistemi i tehnike građenja u kasnoj antici na građevinama Naisa*, Arhitektonski fakultet u Beogradu, Beograd, magistarski rad, rukopis.
- Raičković 2007 - Angelina Raičković, *Keramičke posude Zanatskog centra iz Viminacijuma*, Arheologija i prirodne nauke, Posebna izdanja 3, Centar za nove tehnologije Viminacium, Arheološki institut, Beograd.
- Ранков 1988 - Јелена Ранков, *Idimum*, касноантичке терме. Ископавања 960-1962, *Зборник Народног музеја* 13-1, Београд, 111-125.
- Rebuffat 1991 - René Rebuffat, Vocabulaire thermal. Documents sur le bain romain, in: *Les thermes romains. Actes de la table ronde organisée par l'École française de Rome, Rome, 11-12 novembre 1988*, Collection de l'École française de Rome 142, Rome, 1-34.
- RIC - *Roman Imperial Coinage*.
- Ring 1996 - James W. Ring, Windows, baths and solar energy in the Roman Empire, *American Journal of Archaeology* 100-4, 717-724.
- Ružić 1994 - Mira A. Ružić, *Rimsko stako u Srbiji*, Filozofski fakultet, Centar za arheološka istraživanja knjiga 13, Beograd.
- Спасић-Ђурић 2008 - Драгана Спасић-Ђурић, Прилог проучавању позлаћених крстообразних фибула из Виминацијума, *Гласник Српског археолошког института* 24, Београд, 401-430.
- Srejović 1994a - Dragoslav Srejović, A porphyry head of a tetrarch from Romuliana

(Gamzigrad), *Сџаринар* н. с. 43-44 (1992-1993), Београд, 41-47.

- Srejić 1994b - Dragoslav Srejić, The representations of Tetrarchs in *Romuliana, Antiquité tardive* 2, Brepols Publishers, Turnhout, 143-152.
- Stern 2001 - E. Marianne Stern, Römisches, byzantinisches und frühmittelalterliches Glas. 10 v. Chr. - 700 n. Chr. Sammlung Ernesto Wolf, Hatje Cantz Verlag, Ostfildern-Ruit.
- Šaranović-Svetek 1986 - Vesna Šaranović-Svetek, *Antičko staklo u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Vojvođanski muzej, Posebna izdanja, Monografije VII, Novi Sad.
- Šaranović-Svetek 2009 - Vesna Šaranović-Svetek, *Rimske narukvice od stakla, staklene paste i gagata u provinciji Donja Panonija*, Balkankult, Beograd.
- Томовић, Булатовић и Капуран 2005 - Миодраг Томовић, Александар Булатовић и Александар Капуран, Жујинце - Црквиште. Терме, у: *Археолошка истраживања*. Е-75. Свеска 1/2004, ур. Марин Брмболић, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 317-350.
- Вачева 1994 - Красимира Вачева, Конструктивни и технички особености на отоплиенито на римските баня в Българија, *Археолоџия* 1, Софија, 1-8.
- Vasić 1972 - Miloje R. Vasić, Ostave 247. i 254. godine u Narodnom muzeju u Beogradu, *Arheološki vestnik* 23, Ljubljana, 57-66.
- Васић 1983 - Милоје Васић, Римске терме у Бељини, *Зборник радова Народної музеја* 13, Чачак, 5-16.
- Васић 1985 - Милоје Васић, Мачва и Подриње у римско доба, *Гласник Српскої археолошкої друштва* 2, Београд, 124-141.
- Васић 1986 - Милоје Васић, Нови римски натписи нађени у Чачку, *Зборник радова Народної музеја* 16, Чачак, 23-34.
- Васић 1993 - Милоје Васић, Касноантичка налазишта у Чачку и околини, у: *Боїородица Градачка у истрорији српскої народа. Научни скуї њоводом 800 њодина Боїородице Градачке и ѓрада Чачка, новембар 1992*, Народни музеј, Чачак, 10-17.
- Vasić 2005 - Miloje Vasić, Mediana - domaine impérial ou bien privé?, in: *Römische Städte und Festungen an der Donau*, Akten der regionalen Konferenz, organisiert von Alexander von Humboldt-Stiftung, Beograd 16-19 Oktober 2003, Hrsg. Miroslava Mirković, Beograd, 167-176.
- Vasić, Milošević 2000 - Miloje Vasić, Gordana Milošević, *Mansio Idimum. Rimska poštanska i putna stanica kod Medveđe*, Arheološki institut, Narodni muzej, Beograd
- Vasić 1986 - Rastko Vasić, Compte-rendu des fouilles du site préhistorique à

Velesnica, *Бердајске свеске* III, Београд, 264-271.

- Величковић 1958 - Миливој Величковић, Прилог проучавању римског рударског басена на Космају, *Зборник Народної музеја* 1 (1956-1957), Београд 1958, 95-118.
- Водич кроз Равну 1977 - *Водич кроз Равну, Археолошко-еїнолошки њарк*, текст приредили Петар Петровић, Сима Гушић, Душица Николић и Светозар Јовановић, Завичајни музеј, Књажевац, [1977].
- Вукадин 1993 - Обренија Вукадин, Археолошка истраживања црквене порте у Чачку, у: *Боїородица Градачка у истрорији српскої народа. Научни скуї њоводом 800 њодина Боїородице Градачке и ѓрада Чачка, новембар 1992*, Народни музеј, Чачак, 99-105.
- Вулић 1931 - Никола Вулић, Избичањ, у: *Сїоменик Српске Краљевске академије* 71, други разред књ. 55, Београд, 138.
- Zotović 1973 - Ljubica Zotović, Viminacium, *Arheološki pregled* 15 (1973), Beograd, 47-50.
- Zotović, Petrović i Petrović 1967 - Ljubica Zotović, Nevenka Petrović, Petar Petrović, Mediana-Niš, antičke terme, *Arheološki pregled* 9, Beograd, 99-100.
- Yegül 1995 - Fikret Yegül, *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, The Arhitectural History Foundation, New York, Cambridge, Massachusetts and London.
- Yegül 2010 - Fikret Yegül, *Bathing in the Roman World*, Cambridge University Press, Cambridge.

IX Списак илустрација

I Увод

- Сл. 1 - Чачак, центар града са положајем налазишта Римске терме (приредила А. Суботић)
- Сл. 2 - Римске терме у Чачку, ситуациони план (приредила А. Суботић, према основи Р. Борисављевића)
- Сл. 3 - Поглед на археолошки ископ са југозапада (фото - документација Народног музеја у Чачку)
- Сл. 4 - Поглед на археолошки ископ са југа (фото - документација Народног музеја у Чачку)
- Сл. 5 - Терме у току конзервације (фото - документација Народног музеја у Чачку)
- Сл. 6 - Конзервација терми, детаљ (фото - документација Народног музеја у Чачку)

II Архитектура касноримског купатила у Чачку

- Сл. 7 - Основа купатила (приредила А. Филиповић према цртежу Р. Прокића 1975)
- Сл. 8 - Просторија 2, поглед са северозапада (фото - М. Савовић)
- Сл. 9 - Просторија 2, пресек Д-Д' (приредила А. Филиповић према цртежу Р. Прокића 1975)
- Сл. 10 - Просторија 3, поглед са југоистока (фото - М. Савовић)
- Сл. 11 - Просторија 3, пресек Ц-Ц' (приредила А. Филиповић према цртежу Р. Прокића 1975)
- Сл. 12 - Просторија 3, детаљ реконструисаног хипокауста (фото - М. Савовић)
- Сл. 13 - Просторије 4, поглед са југа (фото - М. Савовић)
- Сл. 14 - Просторије 5, 4, 3 и 2, пресек А-А' (приредила А. Филиповић према цртежу Р. Прокића 1975)
- Сл. 15 - Просторија 5, поглед са југоистока (фото - М. Савовић)
- Сл. 16 - Детаљ префурнијума у просторији 5 (фото - М. Савовић)
- Сл. 17 - Просторија 5, поглед са југозапада (фото - М. Савовић)
- Сл. 18 - Просторија 6, поглед са југа (фото - М. Савовић)
- Сл. 19 - Просторије 5, 6 и 7, пресек Б-Б' (приредила А. Филиповић према цртежу Р. Прокића 1975)

- Сл. 20 - Просторија 7, поглед са истока (фото - М. Савовић)
- Сл. 21 - Просторија 7, пресек Е-Е' (приредила А. Филиповић према цртежу Р. Прокића 1975)
- Сл. 22 - Просторија 7, детаљ банка (фото - М. Савовић)

III Функционална анализа и схема кретања

- Сл. 23 - Типови римских купатила према Кренкеру (преузето из: Nielsen 1993: fig. 1)
- Сл. 24 - Оловна цев у просторији 1 (фото - документација Народног музеја у Чачку)

IV Однос купатила у Чачку према осталим римским балнеумима на територији Србије

- Сл. 25 - Бељина, касноантичко купатило, основа (цртеж А. Суботић према: Васић 1983: план 2)
- Сл. 26 - Губеревац - Прутен, касноантичко купатило, основа (цртеж А. Суботић према: Величковић 1985: сл. 3)
- Сл. 27 - Медвеђа - *Mansio Idimum*, касноантичко купатило, основа (цртеж А. Суботић према: Vasić, Milošević 2000: sl. 13)
- Сл. 28 - Гамзиград - *Romuliana*, купатило, основа (цртеж А. Суботић према: Чанак - Медић, Стојковић - Павелка 2010: пл.43)
- Сл. 29 - Брзи Брод - *Mediana*, купатило, основа (цртеж А. Суботић према документацији Археолошког института у Београду)
- Сл. 30 - Баце, основа купатила (цртеж А. Суботић према: Јордовић 1999: сл. 1)
- Сл. 31 - Жујинце, основа купатила (цртеж А. Суботић према: Булатовић, Капуран 2008: сл.2)

V Купање у римском свету

- Сл. 32 - Гела, *balaneion*, основа (према: Nielsen 1993: fig 4)
- Сл. 33 - Реконструкција изгледа калдаријума римског купатила (Nielsen 1993: fig 13)
- Сл. 34 - Различити елементи зидног грејања (Yegül: fig. 455)
- Сл. 35 - Римске терме, поглед са севера (фото - М. Савовић)

VII Закључна разматрања

- Сл. 36 - Реконструкција изгледа терми, модел у 2D, пресек А-А' (А. Филиповић)
- Сл. 37 - Реконструкција изгледа терми, модел у 2D, пресек Б-Б' (А. Филиповић)
- Сл. 38 - Модели у 3D (А. Филиповић)

X Додатак 1

Натписи о римским купатилима на територији Србије

1. Мермерна плоча, делимично оштећена у доњем делу. Епиграфско поље је димензија 40 x 61 cm, са словима висине 3,5-5 cm. Споменик је пронађен 1868. године у Београду (*Singidunum*), провинција *Moesia Superior*, у близини Патријаршије, у Улици Краља Петра бр. 5. Данас је изгубљен. (Mirković 1976: 73-75, no. 48, са старијом литературом)

Alma lavacrorum de sa[xis deci]do lymphā /
Et sunt ex lapide perfecta[e piscina]e pulchrae /
Laetis inque locis natus la[us. Que] tamen ipsis /
Tunc cum sospes erat coniux [s acravit] in usum /
Emeritis quondam Alexand[ri] [2-3] nomine dignae. /
Raucisoni lapidoso cadunt [de fo]nte (?) liquores / t
Tam laudati operis dominus [veteranus?] et auctor /
In suae memoriam voluit con[secrare] maritae. /
Ut tamen et lector nomen [cognosce]re possis /
Singulae declarant exordia l[itter]ae primae: /
Aelia cum Tertia subole de coniuge [casta].

Ја, бистра вода, хранитељка купатила, падам са [оближње] стене, па је [тако] од камена начињен један диван [базен или купатило] и на живописном месту никло је једно [вештачко] језеро. Међутим, [све је то] један супруг, поводом свог спасења, наменио на употребу ислуженим војницима [јединице] достојне да носи Александрово име. Са стеновитог времена пада бистра вода, потмуло жуборећи. Вла-сник и творац ове, хвале достојне конструкције, [ветеран?], зажеleo је да посвети успомени на своју супругу. Ипак, да би и ти, читаоче, могао да дознаш његово име, казује ти свако појединачно почетно слово стиха. - AEL(IUS) TERTIUS (превод Марковић 1952: 236)

Датовање: II - почетак III века (Mirković 1976: 75).

2. Фрагмент споменика који је био секундарно уграђен у кулу *Малої прага* Смедеревске тврђаве. Слова су висине 3 cm. Вероватно потиче из Костолца (*Viminacium*), провинција *Moesia Superior*. Могуће да је уништен приликом експлозије Смедеревске тврђаве 1941. године (Mirković 1986: 103, no. 60, са старијом литературом).

] / [pro salute] / Marciae Otaci/liae Severae / sanctissimae Aug(ustae) /⁵ coniugis d(omini) n(ostri) / Phillipi (!) Aug(usti) et / matris Philippi / nobilissimi Caes(aris) / et castrorum /¹⁰ domum suam et baln(eum) / refecit et paravit / Tib(erius) Cl(audius) Marcellinus / eq(ues) R(omanus) dec(urio) III (?) [±5] / MAV Un[±10] /¹⁵ dec(urio?) V[---

[У здравље] Марције Отацилије Севере, најсветије узвишене, супруге нашег господара Филипа Узвишеног и мајке Филипа најплеменитијег цезара и мајке логора, свој дом и купатило обновио је и поправио Тиберије Клаудије Марцелин, римски коњаник, декурион...

Датовање: јули-август 247. године (Mirković 1986: 104).

3. Делимично оштећена мермерна плоча, димензија 85 x 40 cm. Нађена у близини активног извора воде, на око 200 m југоисточно од утврђења Караташ (*Diana*), провинција *Moesia Superior* (Кондић 1987: 37).

In hoc bal[neo] / M(arci) Ulpi(i) Antoni(i) S [----] / ex (centurione) missi honest(a) [missione a sa] / cratissimo imp(eratore) mil(i)tes pa[.....

Кондић 1987: 2. ред: S[exti?]; 4. ред: pa[vim(entum) fec(erunt)]

У овом купатилу М(арка) Улпија Антонија Секста (?), бившег центуриона, отпуштеног часним отпустом од најсветијег цара, војници (камени под начинише). (Превод: Кондић, 1987: 38, нап. 13)

Датовање: II век.

4. Плоча од шкриљца, димензија 2,00 x 0,58 x 0,28 m, са текстом у четири реда, у хексаметрима (Вулић 1931: 138; Мирковић 1978: 1-7; Николајевић 1978: 53-64). Нађена на сеоском гробљу у Избичању код Пријепоља, провинција *Dalmatia*.

†Omnia quae cernis magno constructa labore / moenia templa domus fontes stabula atria thermas / auxilio Crristi (!) paucis construxit in annis / antistes Stefanus(!) sub principe Iustiniano

Све што видиш, са много труда подигнуте бедеме, храмове, палате (куће), фонтане, штале, дворишта, купатила, уз помоћ Христа за неколико година изградио је епископ Стефан за време Јустинијана.

Датовање: 527-565. године

XI Додатак 2

Речник појмова

(према: I. Nielsen 1993: 153-166; Rebuffat 1991: 1-28)

Apodyterium - Реч потиче од латинизиране грчке речи ἀποδυτήριον, настале од глагола ἀποδύω (свлачити се, скидати се).

Аподитеријум је служио као свлачионица за пресвлачење одеће и био је повезан са простором за вежбу и просторијама за купање, а из њега се могло ићи директно у *laconicum* / *sudatorium* (Nielsen 1993: 153). У простор се могло ступити директно споља, кроз вестибул или атријум. Нису сва купатила имала одвојене свлачионице. Одећа је могла да се одлаже у фригидаријуму или тепидаријуму. Уколико је постојала веза између аподитеријума и палестре, онда су у аподитеријумима били инсталирани *labrum*-и за уклањање прљавштине и зноја након вежбања у палестри, пре него што се уђе у просторије за купање. У аподитеријуму је, уколико није постојала посебна просторија, могао да седи и *capsarius* (гардеробер), који је наплаћивао улаз.

По правилу, свлачионица је четвороугаона пространа просторија са клупама и касетама за одлагање одеће и обуће. У раним термама у аподитеријуму су се често налазила плића чесма на постољу (*labrum*) или корито за ноге четвртастог облика, у близини врата, који су касније постали саставни део фригидаријума (Nielsen 1993: 153). Просторија углавном није загревана, са изузетком царских терми или терми у хладним крајевима. У овим свлачионицама грејање је вршено индиректно, преко тепидаријума, или су грађени посебни зимски аподитеријуми са сопственим инсталацијама за грејање. Просторије су имале равну таваницу грађену од дрвета и полуоблица. Често су биле украшаване мермерним плочама и стубовима, фреско-декорацијом или статуама, како то показују натписи из Северне Африке и Италије (CIL VIII, 1295; CIL VIII, 12347; CIL X, 3922).

Frigidarium (cella frigidaria) - Реч потиче из латинског глагола *frigeo* (хладити), а употребљава се и термин *piscinalis cella*, односно „просторија са базенима“ (*piscinae*). Фригидаријуми су просторије са базенима за купање у хладној води, али често садрже и базен за пливање. Просторија се користи после посете топлим кадама или после вежби у палестри, уколико купатило нема *natatio* (cf. *infra*). У римским купатилима од доба Августа лекари су почели да препоручују купање и челичење организма у хладној води (Nielsen 1993: 154).

Најчешћи облик фригидаријума је правоугаони и он представља једну од највећих просторија у купатилу, које су повезане са аподитеријумом или палестром, а могле су да воде купаче даље у тепидаријум. У касноантичко и рановизантијско

доба фригидаријуми су често имали полигоналне форме, нарочито октогоналне, а овај облик је утицао на изглед ранохришћанских крстионица (Nielsen 1993: 153).

Просторија је најчешће засвођена бачвастим, крстастим или сводом у облику калоте. Садржи један или више када са хладном водом (*piscina*, *baptisterium*, *κολυμβήθρα* или *δεξαμενή*), постављених у нишама на крајевима, дуж страница правоугаоног простора или у центру, уколико је просторија кружна. Каде су снабдевале водом из цеви или цистерни. Постојале су и инсталације за одвод воде која је рационално коришћена и спровођена до тоалета, где се користила за испирање.

Инсталације за грејање просторије ретко се срећу и углавном су везане за просторе у хладнијим климатским зонама. Фригидаријуми су често декорисани, на пример, статуама у нишама, и представљају једну од значајнијих друштвених просторија у купатилу.

Базени у вези са фригидаријумом

Piscina - Реч потиче од латинског *piscis* (риба), јер је просторија првобитно представљала базен за рибе (Nielsen 1993: 154).

Писцина је најчешће базен-када у фригидаријуму, дубине око 1 m, у који се улазило преко степеница. Правоугаоног је облика или има конху, нарочито у позније доба, када је у њеном удубљењу била смештена када. У купатилима средње величине обично су биле постављене 2-3 каде испуњене хладном водом. Корисник купатила седео је у писцини, на зиданом степенику, окружен хладном водом коју је користио после топлих купки. У изворима је забележено да је Александар Север (222-235) у писцини остајао по сат времена (*SHA Alex. Sev. 30. 4f*).

Natatio - Латинска реч настала од глагола *nato* (пливати). У изворима се реч *natatio* користи углавном да би се избегло мешање са кадама у којима није могло да се плива, за разлику од ових базена у којима је то могло да се чини.

Овакви базени могли су да се налазе у фригидаријуму, на отвореном, или ређе у палестри. Постављају се у великим купатилима (термама). Најчешће су правоугаоног облика, мада се може јавити и апсидални завршетак. Углавном су дубљи од писцина (дубине око 1,5-2 m) и били су снабдевани водом директно из цевовода. Поседовали су систем за одвођење отпадних вода, које су коришћене за суседне тоалете. Ови базени се никада не загревају, мада, ако су на отвореном, могу бити топлији од писцина, јер се загревају помоћу сунчеве светлости (Nielsen 1993: 154-155).

Baptisterium - Латинизирани облик грчке речи βαπτιστήριον настале од глагола βαπτίζω (уронити, потопити) (Nielsen 1993: 155). У грчкој литератури ова реч није коришћена за појам базена. У латинским текстовима се користи веома ретко и истовремено са појмовима *piscina* и *natatio*, а због хладне воде је у ранохришћанско доба коришћена за крштења. Баптистеријуме као базене за купање и пливање у оквиру фригидаријума помиње и Плиније (*Pliny Ep. 5. 6. 25; 2. 17. 11*).

Kolymbetra - Грчка реч κολυμβήθρα настала од глагола κολυμβαώ (уронити главу у воду). Термин се употребљавао истовремено са појмовима *piscina* и *natio* за базене за пливање, али је могао да означава и мање хладне базене (синоним за писцину) (Nielsen 1993: 155).

Просторије са топлим и врућим кадама

Tepidarium (cella tepidaria) - Латинска реч настала од глагола *tepeo, 2, ui* (бити топао, млак). Јавља се и термин *cella media*, због средишњег положаја просторије у оквиру купатила.

Основна намена тепидаријума је аклиматизација између хладних и врелих просторија и базена. Купач је користио тепидаријум за прилагођавање пре или после врелог базена, за прање пред врело купање, за седење на клупи у топлим простору или масажу након купања, мада је за то понекад постојала и посебна просторија, *unctorium*. У зимском периоду тепидаријум је могао да се користи као свлачионица или салон.

Просторија може бити различитог облика, оријентисана према југу или западу, мањих је димензија од фригидаријума и калдаријума и углавном се налази између њих, мада се понекад налази између аподитеријума или фригидаријума и судаторијума (сауне). У унутрашњости су се налазиле једна или више када, углавном постављене у нишама. Таван је најчешће засвођен. Простор је првобитно био грејан помоћу мангала, а касније помоћу подног (*suspensura*) и још касније, зидног грејања (*tubulatio*). Витрувије помиње да тепидаријуми треба да добијају светлост са северозапада или југа, јер се ове просторије најчешће користе у поподневним сатима, када је Сунце у зениту (Vitr., *De arch.* 5. 10; Nielsen 1993: 155-156).

Caldarium (cella caldaria) - Латинска реч настала од глагола *caleo, 2, ui* (бити врућ). За ову просторију у купатилу користи се и израз *cella soliaris*. То је главна просторија купатила која се користи за купање врућом водом и удисање паре. Обично се налази у југозападном углу грађевине због што дуже осунчаности, па је зато поседовала и велике прозоре. У просторију се долазило преко тепидаријума или сауне, кроз мала врата.

Основа просторије може бити различита. У раном развоју купатила била је овалне форме, са заједничким базеном са врућом водом (*alveus*), одвојеним од остатка простора степенастом балустрадам, као и са базеном на подијуму (*labrum*), у којем је најчешће била хладна вода и који се налазио у ниши наспрам базена са врућом водом. У каснијем развоју лабрум нестаје, а уграђују се један или више алвеуса, тако да калдаријуми са три нише или апсиде бивају веома распрострањени, као и полигонални или кружни типови. Нешто ређе се јављају правоугаони калдаријуми са базенима распоређеним дуж зидова просторије. У касној антици полукружни и кружни облик постају доминантни облик просторија или базена. Калдаријум је директно загреван преко пода и зидова. Зидно грејање се користило за загревање када. Кров је био засвођен, понекад и двоструко (Nielsen 1993: 156-157).

Базени-каде у вези са калдаријумом

Alveus - *Alveus* је латинска реч која означава шупљину, увалу. Термин је напуштен у касној антици. Алвеус је базен-када са врућом водом, дубине око 1 m, са подом који је нижи од пода просторије. Намењен је за купање више особа, одвојен од остатка просторије степенастом балустрадам. Купачи су седели на степенику, посипали се врућом водом или се потапали у њу (Nielsen 1993: 157).

У зависности од величине купатила, у просторији су могли да буду један или више алвеуса. Базен се пунио врућом водом из котла или је имао сопствено ложиште, мада се срећу и случајеви индиректног загревања помоћу суспензура и зидног загревања без сопственог ложишта. Алвеус по правилу нема одвод. Витрувије (*De arch.* 5. 10. 4) препоручује да најмања ширина алвеуса, између зида и балустраде, буде 6 стопа (око 1,80 m), а дубина 4 стопе, односно око 1,20 m.

Solium - Реч је настала од глагола *sedeo, 2, sedi, sessum* (седети, боравити) и именице *sedes, is, f.* (седиште, трон). У рано доба под овим појмом подразумевала се појединачна кофа за поливање, потом је он означавао каду за потапање, док је у касној антици термин коришћен уместо алвеуса да би значило заједнички базен у калдаријуму (Nielsen 1993: 157).

Просторије за презнојавање, мазање уљима, сунчање

У литератури се користе два израза за просторије за презнојавање: *laconicum* и *sudatorium*. Поједини истраживачи идентификују лаконикум као купатило са сувим ваздухом, а судаторијум као парно купатило, док други аутори сматрају да су у питању разлике у системима за загревање: судаторијуми би представљали просторије са суспензуром и тубулацијом, док би лаконикум био загреван помоћу мангала. Вода је ретко употребљавана у обе врсте просторија и вероватно су сува купатила за презнојавање била најпопуларнији облик. Лаконикуми излазе из употребе до средине I века н. е., а њихово нестајање је повезано са проналаском тубулације (Nielsen 1993: 159).

Sudatorium (assa sudatio) - Реч потиче од латинског глагола *sudo, 1, sudavi, sudatum* (знојити се). У питању је просторија у јужном или западном делу грађевине, мањих димензија у односу на тепидаријум и калдаријум и углавном постављена између њих. Основа судаторијума је квадратна или правоугаона, а таваница је засвођена. Простор је имао сопствену пећ. Основна намена је излагање особа сувом ваздуху због презнојавања, али је могла да се трансформише у парно купатило, сипањем воде на врућу подницу. Простор се користио након аклиматизације у тепидаријуму и пре одласка у калдаријум.

Unctorium (cella unctuaria) - Реч потиче од глагола *ungo/unguo*, 3, *unxi, unctum* (мазати, намазати). Ову просторију је понекад веома тешко идентификовати, јер нема нека посебна својства. Може се грејати, али може бити и хладна, пошто у циклусу купања постоји више тренутака када се купачи могу мазати уљима. Вероватно се налазила уз фригидаријум или свлационицу, јер се мазање вршило након хладног купања, пред одлазак кући.

Helioaminus, solarium - Речи потичу од грчке *ἥλιος* и латинске *sol* и означавају просторију за излагање сунчевој светлости. Многи антички лекари су у терапеутске сврхе препоручивали излагање Сунцу. Поред загревања простора помоћу сунчеве светлости, вероватно су постојали и хипокаусти. До сада ниједна просторија римских купатила није идентификована са извесношћу као соларијум, који је сличан је судаторијуму, јер је имао велике прозоре за пропуштање светлости. Соларијуми су могли да буду део терми, независни објекти, али и да представљају павиљоне у вилама или терасе портика. Улпијан (*Dig.* 8. 2. 17) говори о забрани сађења дрвећа испред соларијума, како не би заклањали сунчеву светлост (Nielsen 1993: 161).

Pyriaterion - Потиче од грчке речи *πυριατήριον* (*puria*), чији је корен *πυρ* (ватра). Термин је коришћен и у римско доба у грчким текстовима и представља синоним за лаконикум. Касније је реч замењена термином *θόλος* (Nielsen 1993: 160).

Aleipterion - Грчка реч *ἀλειπτήριον* настала од глагола *αλείφω* (мазати се уљем). У питању је просторија у којој су се купачи мазали уљем, а у римско доба је била нешто попут просторије за презнојавање (судаторијума) и делом попут просторије за мазање уљем (ункторијума). Могла је да буде хладна или топла. У царско доба у Малој Азији овај термин се јавља на натписима као синоним за терме (Nielsen 1993: 1560).

Инсталације везане за загревање

Hypocaustum - Латинизовани облик грчке речи *ὑπόκαυστον* настале од глагола *ὑποκαίω* (потпаљивати, запалити, горети испод). У изворима најчешће означава издигнути под који почива на стубићима, синоним за суспензуру, а понекад и за просторије које се загревају у купатилима (Nielsen 1993: 161-162).

Suspensura - Назив потиче од латинске речи *suspendo*, 3, *spensi, spensum* (подупрети, окачити да виси, учинити да лебди).

Tubulation - Представља модеран израз настао од латинских речи *tubus* (цев) и *tubulatus* (цевнат, шупаљ).

Praefurnium - Латинска реч, кованица од речи *prae furnus* (испред пећи), синоним је *propnigeum*, за који поједини истраживачи претпостављају да означава ложоницу (Nielsen 1993: 162).

Остале просторије у вези са купатилима

Vestibulum, atrium - Представља прву просторију, предворје у које се ступало и која је могла да служи пре и после купања као салон. У већим купатилима ове просторије су могле да буду богато декорисане. Атријум је био четвороугаона просторија са средишњим базеном на отвореном, док је вестибул могао да буде и полигоналал. Вестибулуми су понекад били богато украшена и поседовала су клупе за седење. У изворима се помиње да су ту слуге или робови чекали господаре или да су посетиоци боравили одевени у тоге и са обућом на ногама (Nielsen 1993: 163).

Latrina - Представља тоалет. Латрине се често срећу у купатилима, јер су представљале јавне објекте који користе воду. Углавном су биле близу улаза, код фригидаријума или палестре, и могли су да их користе и пролазници.

Најчешће су правоугаоног облика, понекад са мањим предворјем. У Северној Африци често се срећу полукружни тоалети са стубовима и средишњим простором који није имао кров и представљао је део летњих терми.

Palaestra - Латинизовани облик грчке речи *παλαίστρα* настале од глагола *παλαίω* (рвати се). Палестра представља отворено двориште покривено песком или, ређе, патосано. Понекад је могло да буде део и парка. Садржавало је стазе за трку и камене коморе за одлагање спортске опреме. Порекло води из Грчке класичног и хеленистичког периода.

Палестре су обично биле окружене портицима на једној или више бочних страна, где су се налазиле клупе. Веће грађевине имале су палестре са базенима за пливање на отвореном (*nataatio*). Из палестре се улазило у аподитеријум и фригидаријум. У великим термама палестре су биле повезане са културним просторијама, библиотекама, слушаоницама, табернама, нимфеумима, а у понеким случајевима и са позориштем или амфитеатром (Nielsen 1993: 163).

У римском свету појављују се од I века н. е. (у западним провинцијама царства и Риму), а на Истоку нешто касније. Служиле су за игре лоптом, дизање терета или гимнастичке вежбе (Nielsen 1993: 164).

XII Summary

Roman baths in Čačak

The archaeological site "Roman baths" is located in downtown Čačak, in the section between Gospodar Jovanova Street and city promenade, behind the "Belgrade" Hotel, near the House of culture, 200 meters southwest of the National Museum of Čačak. Remains of bigger edifice's foundation from Roman period were discovered in 1970 when the foundations for a residential - commercial building were dug. In the same year a systematic archaeological excavation was taken, after which the object was preserved (1970-1972). Since then it has been available for the public as a Monument of Culture of Great Importance.

With the construction of apartment block one room in the northeast section of the building was ruined completely, and the other one in its greater part. Also, due to modern constructions, the western parts of the object remained beyond the study. According to the archaeological research, above the remains of Roman building in the 12th century Christian necropolis was formed and the area was used since the middle Ages, through the Turkish times to the present day, which caused the devastation of older archaeological layers and findings.

The building that was discovered in 1970 in downtown Čačak represents the late Roman bath, built most likely at the end of 3rd or in the early 4th century, which was in use until the year AD 378 and the invasion of the Western Goths. Two phases are evident in the construction of the building. The building was built on an elevated river plateau sloping to the southeast, 600 m from the Morava river bed towards the south. Rectangular in shape, longitudinally oriented east-west and its eastern part turns 5 degrees to the north. The maximum length of the building along the east-west axis is 22.60 m, along the north-south axis 18.45 m, with total area of 340 square meters. Building has had at least eight rooms of various sizes and purposes, organized into three series (northern, central and south).

Late Roman bath is preserved in the basic, and partially, the above-ground parts. The wall thickness is between 0.55 and 0.70 m, the walls are built of cut coarse-grained sandstone blocks, sealed with lime mortar mixed with gravel and sand. In the construction of the baths parts of the epigraphical limestone monuments, probably gravestones, from the 2nd or 3rd century were secondarily used. Hypocaust piers, vaulting over the canals, door frames and floors were built of brick. In order to isolate from the moisture, the walls are coated with hydrostatic mortar. In the rubble of the building the remains of fresco decoration (traces of blue, red and ocher colours) were registered.

During the archaeological research two phases of construction and reconstruction of the building were registered, however, since the documents of the excavation were lost, it was impossible to check some of the results. In this paper, we have used field sketches, photo documentation and paper published by R. Prokic in 1975.

Room 1 - The easternmost room of the northern series was destroyed during the construction of residential - commercial building, with internal dimensions 3.25 x 4.25 m. The thickness of the walls varies: north and south walls are 0.64 to 0.65 m, east and west 0.50 m. The room entrance was from the west. The floor and walls had several layers of hydrostatic mortar. In the lower zone of the south wall of the room a lead pipe was found.

Room 2 - It is the east room of the southern series, with internal dimensions 4.37 x 4.80 m. The walls of the room are of unequal thickness: north wall is 60 cm, east and southern walls are 65 cm, while the western wall is 47 cm. The only preserved part of the floor in the room is the part of substructure made of compact gravel. In the room rubble hexagonal floor brick tiles have been found. The room was entered on the west from the room 3, where the warm air circulated beneath the floor through an opening 46 cm wide. Northern wall of the room was used for the construction of drainage canal 45 cm wide, which was 57 cm higher than the grade line of the floor of the first stage of balneum. South wall of the canal was built directly on the room floor, without funding. The canal was built of stone and it was plastered inside. On the plastered surfaces of the canal researchers noticed traces of contamination.

Room 3 - It builds on the room 2 on the west. Rectangular in shape, this room with the dimensions 4.28 m (east-west axis) x 5.09 m (north-south axis), has the 2.00 m apse in radius on the south end. The entrance to the room was on the west wall toward the room 4, and probably on the northern 1.38 m wide wall. Between rooms 3 and 4 there were three arched openings below the floor level (latitude 65, 45 and 65 cm), designed for the circulation of warm air from the room 4. The vaults of the opening are built of bricks with 43 cm thick walls between them.

The floor of the room was based on the hypocaust piers, and hypocaust base was made of the layer of gravel topped with lime mortar. The piers were made of brick size 18 x 18 cm, with brick pedestals size 29 x 29 cm. The pedestals were not placed with the piers that were along the walls of the room. The final part of the floor in this part of the room was not registered. In the second phase the change was made by increasing the spacing between the piers. In the apse, only ten of the assumed twenty-eight piers were preserved. The researchers mention that bricks of different sizes (16 x 18 cm, 18 x 18 cm, 22 x 31 cm, 24 x 31 cm, 27 x 27 cm and 34 x 34 cm) were used for the pier bases and that this construction belongs to the second phase. The apse area in the second phase was covered with rubble; at 0.65 m height from the bottom of the piers new 30 cm thick mortar floor was set.

Room 4 - The central room of the southern series, rectangular in shape, 4.4 x 6.4 m. Two phases could be recognized in the construction of the floor. In the first phase the floor

was based on the hypocaust piers, while in the second phase the space was covered with rubble up to 42-45 cm, where the floor in the later phase was placed, also with hypocaust piers with spacing of 50 cm between them. In the eastern part of the south wall *praefurnium* is located at an angle 45°, made of bricks size 18 x 18 cm. The furnace is 50 cm wide and directed toward the room 3. On the east and the west walls of the room there were three passages of various sizes: 63 cm, 57 cm and 63 cm.

Room 5 - Represents the west room of the south series, rectangular in shape, 4.48 x 4.34 m, with the apse on the south wall and rectangular space with the furnace on the west end. Dimensions of the western part are 1.4 m (east-west axis) x 4.34 m (north-south axis). This section is separated from the central part with two 0.60 x 0.45 m pilasters. It had the function of water boilers, heated directly from *praefurnium*. The walls of the furnace are 1.05 m long and 0.50 m wide. The central part of the room has two levels of floors, based on the hypocaust piers. Apse had a brick bath. The depth of the apse is 1.75 m, and the thickness of the divisional wall is 31 cm, later reinforced to a thickness of 79 cm. In the first phase of using, this space had its own *praefurnium* on the west side, later walled up. Along the apse interior there was a built channel 10 to 12 cm wide and 15 to 20 cm deep, while on the east side there was the overflowing channel for water runoff. The new stone furnace was built by adding the stone over the brick walls.

Room 6 - The largest room in the complex, rectangular in shape, 10.62 x 5.28 m. The walls of the room haven't been equally preserved. The east wall of the room shows a slight turn to the northwest, so that the room has a more slightly trapezoidal shape. In its interior the remains of the floors of both phases are preserved. At the first floor level along the central part of the south wall a massive doorstep was discovered. This doorstep, 0.40 x 1.50 m size and 20 cm high, was built of stone and sealed with lime mortar. Above the first phase floor, a massive substructure of the new floor made of river pebbles was set up, 0.40 m thick, above which lime mortar was applied. On the west wall there was a triangular brick opening for water drainage. The entrance to the room, approximately 80 cm wide, was located on the west wall, north of the water hole.

Room 7 - It is located north of the room 6, with which it had a common passage 0.80 m wide. Rectangular in shape, it has the apse on the western end. The rectangular section of the room with internal dimensions 4.0 x 3.8 to 4.0 m has the 1.8 m deep apse. Along the walls the banks 31 to 42 cm wide were built. The floor was resting on the substructure of broken bricks, stone and river pebbles, above which two layers of bricks (29 x 45 cm) were placed, with mortar joints 7 cm thick. The final layer was made of two mortar layers. On the west side of the floor level at a height of 40 cm there was an opening, which probably had a function of distribution of water in the pool i.e. water drainage in the second phase, when the opening was enlarged.

Room 8 - The room was destroyed in its north-eastern part. Rectangular in shape, 10.00 m x 5.28 m, it has two columns on the north and south walls, which divide the room in two almost square spaces. The existence of passages to the adjoining rooms hasn't been determined exactly.

The main entrance to the complex was most probably located on the north, while on the west was the side one. Bath visitors first entered into the dressing room - *apodyterium* (room 8 in the plan), where they paid a ticket for bathing and left their clothes in special cassettes, probably made of wood. Then they entered gymnasium *palaestra*, also with a rectangular base and of similar size, (room 6), where visitors would oil themselves and exercised. Bathing used to begin in the room with a warm bath (*tepidarium*) (most probably the room 3). After adapting to hot water, bathers went into the room (*caldarium*) with hot tub (*alveus*) (room 5 according to the plan), from where they were able to go into the room for sweating (*sudatorium*) (room 4), then back to the room with warm baths (*tepidarium*), where massages and various medical and beauty treatments during all seasons could have been organized, thanks to the pleasant climate of the room. The bathing had its end in the room (*frigidarium*) with cold water bath (*piscina*) (rooms 1 and 7), after which the bathers dried and dressed themselves and went home for dinner. There was a toilet (*latrina*) (room 2) within the baths in the last southeast corner, and the already used water from the hot and cold baths was used for them.

The inhabitants of these parts of the Roman Empire, as elsewhere, often bathed themselves, mainly in the afternoon, after work and before dinner. The baths were the centers of health and culture in the Roman world, places where people used to spend a lot of time, where they could enjoy bathing, sports, socializing, literature, art and music.

The baths in the Roman world were both public (*publica*) and private (*meritoria*). In cities, the financing of baths construction and maintenance was the responsibility of city officials or wealthy citizens. Private individuals could build the private baths, and they could buy or sell it, and these usually were balneums (*balnea*), while the state and cities used to finance the construction of large and highly decorated thermal baths (*thermae*). The construction and maintenance of the Roman baths was not cheap. Baths required care (*tutela*) for stokehold fuel, bathing water and facility staff (*balneator* or *fabri balneatoris*). To use water from public aqueducts operating costs were paid (*vectigal*) depending on the flow of water in the pipes. In other cases - the supply from storage tanks or wells was free. The Roman baths were separately open for men and for women. According to one preserved contract, there was a difference in working hours during the summer and winter, and in general women used the bath in the morning and men in the afternoon and in the evening.

To the development of the Roman baths was mostly contributed by the invention of constant heating of rooms and water in bathtubs. During the 3rd and 2nd century BC in Greek colonies of southern Italy and Sicily hypocaust was discovered, which included room heating system using hollow floor (*suspensura*) and hollow walls (*tubulatio*), which were heated by hot air from the furnace (*praefurnium*), located in stokehold. One room in the baths could have one or more stokeholds. The Roman architect Vitruvius left most data about hypocaust system; he suggested that in the rooms with hot baths, flat bricks, feet and a half long (*sesquipedales*), should be laid on the basis to which the bricks in the

form of columns (*pilae*) should be lined up, and onto which should come roof tiles two feet (60 cm) long, which supports the floor. Sometimes, depending on the shape of bricks, polygonal, circular or rectangular (often below pools) columns were used, and the use of ceramic tubes was recorded as well. The height of columns ranged from 60 to 100 cm. The floor of a room made of mortar, brick, marble and stone, with a total thickness of 20 cm approximately, was based on the brick-roofs.

Thanks to the discovery of walls warming up technique in the latter half of the 1st century BC by using a hollow tubes (*tubuli*) and lugged tiles (*tegulae mammatae*) significant savings in baths heating and in reduction of condensation in rooms was possible. The ceramic tubes (*tubuli*) and *tegulae mammatae* were used in the construction. *Tegulae mammatae* are simple roof bricks, rectangular in shape, with four bumps 4 to 5 cm high at each end, which were pressed in the wall mortar and reinforced with iron nails or hooks. The baths mostly had ceramic *tubuli* with side openings, which are attached to the wall with an iron hook. Over the tubules, 3 to 6 cm thick mortar layer was applied, on which the decoration - marble tiles, fresco-painting or stucco could be set. Thanks to the *tubuli* the walls of large thickness could be heated and part of the heat was taken from the floor in order not to be too hot for walking.

An important role in the bath warming, the furnace with stokehold (*praefurnium*, *hypocaustis*) played. Usually the furnace was vaulted, with low side walls which extended the stokehold. Above it there was a base for boilers, often on iron girders. The amount of water needed to fill the bathtubs depended on the size of the baths. 120 to 1200 cubic meter of water was usually used per day.

The temperature in the baths depended on solar energy. The use of large windows and the solar heat accumulation in the rooms resulted in significant savings of fuels, which, due to economic development, production and population growth became more and more expensive on the Roman market. Temperature needed to heat small baths was over 150°. Experimental research has found out that it took nearly five hours, or nearly 70 kW of heat power and an approximately 57 kilos of wood per hour for heating the bath.

Baths in Čačak belong to the widespread type of late antique baths, for which the Latin term *balneum*, *balineum* is used. It is rectangular in shape, with a reduced number of rooms in parallel arrangement (parallel row type). This type of baths emerged from Greek public baths, based on spa, health and social element of these types of buildings. It was built on ground that was full of water (near the Morava River, subterranean waters), and it could have its own water supply systems (wells, tanks) also.

According to its size of 340 square meters it belongs to the category of small, private baths, so the term first used by researchers for this object - *thermae* - was actually incorrect, because baths in Čačak have no large area (over 1500 square meters), or outdoor swimming pool, or great gymnasiums and other facilities that *thermae* should have. Analogies for this late antique bath from the downtown Čačak are numerous. The building with similar ground plan and means of construction was discovered in Beljina near Čačak

from the mid-fourth or the first half of the fifth century, which is probably a part of villa rustica. It is the same type with parallel row of rooms, only much smaller, with the total area of 99 square meters.

Parallels are also found at several sites in Serbia, with the baths registered within the fortified road station near Medvedja (*Mansio Idimum*), within the fortified imperial complex in Gamzigrad (*Romuliana*), as a part of a large villa in the suburb of the ancient Niš (*Naissus*) - at Mediana (*Mediana*) and in Žujinci near Preševo. Bath from Idimum has many similarities in terms of size, rooms' disposition and time of construction. It is a building 24 x 16.5 m large (396 square meters), with eight rooms, constructed under Constantine I, probably around the year AD 317, ruined as balneum in Čačak was, during the invasion of the Western Goths in the year AD 378. Smaller late antique bath, as an independent object, was built in the south-eastern part of the fortified complex of Emperor Galerius (296-311) in Gamzigrad (*Romuliana*), with the two registered phases of construction and remodelling. It occupies an area of approximately 28.5 m (north-south axis) x 14.16 m (east-west axis) - 403.56 square meters. The bath at Mediana is larger (31.5 x 28.3 m, i.e. 891.45 square meters) and is connected through a long corridor with a large villa. It was also built at the time of Constantine I reign and lasted during the 4th to the first half of the 5th century. The structure discovered in Žujinci near Preševo has many similarities with balneum in Čačak, with the north-south length of 24 m and an east-west of 20 m (480 square meters), with 10 rooms and two phases of construction. The building belongs the first half of the 4th century.

Portable findings from the late Roman baths in Čačak are quite humble. These are the findings of pottery and glass vessels, a small number of glass jewellery and metal objects (tools, calk, bronze sheaths) and coins. Within the pottery vessels there are bowls, pots, plates, flagon, lids and large number of beakers. Vessels were made on a wheel, mostly of grey, refined or sandy clay, sometimes decorated with polishing technique, grooves or grey finish. They belong to the standard late antique provincial pottery production, although the forms used throughout the whole period of antiquity can be seen, but less frequently.

Vessels of glass (toilet bottles, bowls, beakers) are also typical late antique provincial products, in most cases, and in less, they represent the forms inherited from the 2nd and 3rd century of imperial era. The presence of women in the baths in Čačak is best evidenced by the findings of glass beads and glass bracelets, which chronologically fit into the period of balneum use.

The most significant are the coinage findings from balneum. In the floor level and in object demolition layer the coins from Constantine I to Valentinian II (from AD 335/337 to AD 375/378) were registered. Besides, the hoard of bronze coins was found, containing 29 pieces minted in the period from the year AD 85 until the year AD 245/246. The oldest coins belong to Domitian, and the youngest identified belong to Philip I the Arab from the year 245/246, minted in Viminacium. On the territory of the Roman provinces within Serbia borders three hoards from this time - the year AD 247 - have been recorded so far

(Dobri Do, Sikirica, and Kamenica near Niš). Coin hoards reflect the periods of insecurity in the Roman provinces caused by barbarian invasions, latrones attacks, the fight against the natives, and the struggle for imperial dominion in which the army participated. The hoard from Čačak probably belonged to a private individual, the owner of the property.

Despite the lack of archaeological and stratigraphic data, it can be said that coin hoard most probably was prior to balneum construction in the center of Čačak. The building was probably erected in the 3rd, or more likely, early 4th century, and lasted until the year AD 378. Considering that the archaeological research found only baths, it is difficult to assume whether it represented part of a rural estate (*villa rustica*) or a settlement (*vicus*). It is less likely that it was a part of a military fortification or a fortified road station. However, this issue, and the question of the existence of other structures related to this bath, will have to remain open until new research at the free area in the central part of modern Čačak, where one certainly could expect significant results.

XIII LIST OF ILLUSTRATIONS

I INTRODUCTION

- Fig. 1 Downtown Čačak with situation of archaeological site “Roman baths” (prepared by A. Subotić)
- Fig. 2 Roman baths in Čačak, site plan (prepared by A. Subotić, based on R. Borisavljević’s plan)
- Fig. 3 View of the excavation from the southwest (photo documentation of the National Museum of Čačak)
- Fig. 4 View of the excavation from the south (photo documentation of the National Museum of Čačak)
- Fig. 5 Roman baths during conservation (photo documentation of the National Museum of Čačak)
- Fig. 6 Roman baths, detail (photo documentation of the National Museum of Čačak)

II ARCHITECTURE OF LATE ROMAN BATH IN ČAČAK

- Fig. 7 Foundations of bath (prepared by A. Filipović, after drawing by R. Prokić 1975)
- Fig. 8 Room 2 from the southwest (photo by M. Savović)
- Fig. 9 Room 2, section D-D' (prepared by A. Filipović, after drawing by R. Prokić 1975)
- Fig. 10 Room 3 from the southeast (photo by M. Savović)
- Fig. 11 Room 3, section C-C' (prepared by A. Filipović, after drawing by R. Prokić 1975)
- Fig. 12 Room 3, detail of reconstructed hypocaust piers (photo by M. Savović)
- Fig. 13 Room 4 from the south (photo by M. Savović)
- Fig. 14 Rooms 5, 4, 3 and 2, section A-A' (prepared by A. Filipović, after drawing by R. Prokić 1975)
- Fig. 15 Room 5 from the southeast (photo by M. Savović)
- Fig. 16 Room 5 detail of the praefurnium (photo by M. Savović)
- Fig. 17 Room 5 from the southwest (photo by M. Savović)
- Fig. 18 Room 6 from the south (photo by M. Savović)
- Fig. 19 Rooms 5, 6, and 7, section B-B' (prepared by A. Filipović, after drawing by R. Prokić 1975)

Fig. 20 Room 7 from the east (photo by M. Savović)

Fig. 21 Room 7, section E-E' (prepared by A. Filipović, after drawing by R. Prokić 1975)

Fig. 22 Room 7, bank detail (photo by M. Savović)

III FUNCTIONAL ANALYSIS OF SPACE AND PATTERNS OF MOVEMENT

Fig. 23 Types of Roman baths according to Krenker (assumed from: Nielsen 1993: fig. 1)

Fig. 24 Lead pipe in a room 1 (photo documentation of the National Museum of Čačak)

IV RELATION BETWEEN BATHS IN ČAČAK AND OTHER ROMAN BALNEA IN SERBIA

Fig. 25 Beljina, foundations of late antique bath (drawing by A. Subotic according to: Васић 1983: план 2)

Fig. 26 Guberevac- Pruten, foundations of late antique bath (drawing by A. Subotic according to: Величковић 1985: сл.3)

Fig. 27 Medvedja- Mansio Idimum, foundations of late antique bath (drawing by A. Subotic according to: Vasić, Milošević 2000: sl. 13)

Fig. 28 Gamzigrad- Romuliana, bath foundations (drawing by A. Subotic according to: Чанак Медић, Стојковић Павелка 2010: пл. 43)

Fig. 29 Brzi Brod - Mediana, bath foundations (drawing by A. Subotic according to: documentation of Institute of archaeology, Belgrade)

Fig. 30 Bace, bath foundations (drawing by A. Subotic according to: Јордовић 1999: сл. 1)

Fig. 31 Žujince, bath foundations (drawing by A. Subotic according to: Булатовић, Капуран 2008: сл. 2)

V BATHING IN ROMAN WORLD

Fig. 32 Gela, balaneion, foundations (according to: Nielsen 1993: fig 4)

Fig. 33 Reconstruction drawing of Roman bath caldarium (Nielsen 1993: fig 13)

Fig. 34 Various elements of wall heating (Yegül: fig. 455)

VII FINAL OBSERVATIONS

Fig. 35 Roman bath, view at the complex from the south (photo by M. Savović)

Fig. 36 Reconstruction of Roman bath, model in 2D, section A-A' (A. Filipović)

Fig. 37 Reconstruction of Roman bath, model in 2D, section B-B' (A. Filipović)

Fig. 38 Models in 3D (A. Filipović)

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

904:725.73"652"(497.11)

ЈЕРЕМИЋ, Гордана, 1972-

Римске терме у Чачку / Гордана Јеремић,
Александра Гојгић ; [цртежи и геодетска
подлога Александра Филиповић ... [и др.] ;
фотографије Марко Бојовић, Миленко Савовић].
- Чачак : Народни музеј, 2012 (Чачак :
Артера). - 126 стр. : илустр. ; 24 см. -
(Прилози за историју Чачка ; 3)

Рад на публикацији реализован је у оквирима редовног
програма за археологију Народног музеја у Чачку и пројекта
Министарства просвете и науке Републике Србије 'Романизација,
урбанизација и трансформација урбаних центара цивилног,
војног и резиденцијалног карактера у римским провинцијама
на тлу Србије'(евиденциони број 177007)--> Предговор. - Тираж
500. - Речник
појмова: стр. 112-117. - Напомене и
библиографске референце уз текст. -
Библиографија: стр. 100-107. - Summary:
Roman baths in Čačak.

ISBN 978-86-84067-43-4

1. Гојгић, Александра, 1972- [аутор]

а) Купатила, римска - Чачак б) Археолошки
налази, римски - Чачак

COBISS.SR-ID 191226380

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК

